

**XIINXALA HIIKA MALLATTOOLEE AADAA HAALA
ITTIFAYYADAMAA KEESSATTI GODINA HORROO
GUDURUU WALLAGGAA AANAA
HABAABOO GUDURUU**

QIXXEESSAA LAAYYOO

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMATAA (MA)
GUUTTACHUUF MUUMMEE AFAAN OROMOO,
OGBARRUUF FOOKLOORIIF DHIYAATE**

**YUUNIVARSIITII FINFINNEE
KOOLEEJJII NAMOOMAA QO'ANNOO AFAANII,
JORNAALIZIMII FI QUUNNAMTII MUUMMEE
AFAAN OROMOO, OGBARRUU FI
FOOKLOORII**

HAGAYYA, 2008/2016

FINFINNEE

**XIINXALA HIIKA MALLATTOOLEE AADAA HAALA ITTIFAYYADAMAA
KEESSATTI GODINA HORROO GUDURUU WALLAGGAA AANAA
HABAABOO GUDURUU**

QIXXEESSAA LAAYYOO

GORSAA:

AMAANU'EEL ALAMAAYYOO (PhD)

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMATAA (MA) GUUTTACHUUF
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKLOORIIF DHIYAATE
YUUNIVARSIITHI FINFINNEE**

**KOOLEEJJII NAMOOMAA QO'ANNOO AFAANII, JORNAALIZIMII FI
QUUNNAMTHI MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUU FI
FOOKLOORII**

HAGAYYA, 2008/2016

FINFINNEE

Yuunivarsiitii Finfinnee Dhaabbata
Qorannoo Digirii Lmmataa Booddee

Waraqaa qorannoo ulaagaa digirii lammaffaa (MA) *Afaan Oromoo, Ogbarruufi Fookloorii* ittiin guuttachuuf Qixxeessaa Laayyoo, mata –duree: *XIinxala Hiika Mallattoolee Aadaa Haala Ittifayyadamaa Keessatti Godina Horroo Guduruu Aanaa Habaaboo Guduruu* irratti qophaa’e deemsa barbaachisu guutee dhiyaateedha.

Koree Qormaataa

Qoraa Alaa _____Mallattoo _____Guyyaa _____

Qoraa Keessaa _____Mallaattoo _____Guyyaa _____

Gorsaa _____Mallattoo _____Guyyaa _____

Itti gaafatamaa muummee yookaan walitti qabaa sagantaa digirii lammaffaa (MA)

Axeerara

Qorqnnoon kun xiinxala hiika mallattoolee aadaa haala ittifayyadamaa keessatti Godina Horroo Guduruu aanaa Habaaboo Guduruu keessatti muul'atu qaaccessuu irratti kan xiyyeeffatedha. Dabalataanis, sirnoota guyyaa ayyaana garagaraa kan akka irreessaa, cidhaa, ayyaana waggaa, sirna da'umsaa, milkii ilaallachuu, abjuu hiikkachuu, haasbarruu aanaa Habaaboo Guduruu keessatti raawwataman irratti odeeffannoowwan namoota hiika mallattoolee beekan 33 irraa argaman yaadannoo dhuunfaafi suuraan qabachuun qaaceffameera. Haaluma kanaan mallattooleen funaanaman kun maal maal akka ta'an, hiika isaanii gosa gosaanfi akkaataa itti mallattooleen kun itti hiika argatan bakka addaa addaatti qooduun ilaalamaniiru. Kana malees, mallattooleen kunniin jireenya hawaasaa guyyuu keessatti gargaaramanis ibsameera. Mallattooleen aadaa hiika (fakkoommii) falaasama gadi fagoo xinsammuu hawaasaan walqabatan qabu. Qorannoo kana keessattis mallattooleen aadaa hawwaasaa ibsan hiika maalii akka qaban qaaceffameera. Mallattooleen aadaa eenyummaa, siyaasa, dinagdee, hawaasummaa, xinsammuufi falaasama Oromoo calaqqisiisuu irratti ga'ee guddaa akka qaban ilaalameera. Mallattoolee kanneen gara fuulduraatti kana caalaa akka tajaajilan gochuuf namoonni dhuunfaa fi dhaabbileen dhimmi illaallatu marti qorannoon gaggeessuun badiirraa oolchuun dirqama isaanii ba'uu qabu. Seenaan qorannoo mallattoolee aadaa biyya keessatti seenaa yeroo dhiyooti. Haata'u garuu ammayyuu cimanii hojjennaan qaba. Gowwaan isa darbeef boo'a; gamni isa dhufuuf boo'a akkuma jedhan isa duraan hojjetamuu dide komachuu dhiifnee ammumaa haa qorannu.

Galata

Yaa Waaqayyoo, isa muummee laga goote, isa yuuyyees nama goote, bu'aa bahii hedduu keessa na dabrsitee anaanis kanaan na geesseetta galatoomi. Afaan koon yoon sigalateeffadhe akka na dhageessu nan amana. Kaayyoon qorannoo kanaa akka galma ga'uuf jalqabaa hangaa xumuraatti humnaafi yeroo isaanii utuu hinqusatiin gorsaafi yaada bilchaataa qorannoo kana gabbisu naaf kennuun kan na waliin dadhaban gorsaa koo Dr. Amaanu'eel Alamaayyoof galanni koo galaanaan qixxeedha. Dhamaateen isin na duukaa taasifan jechan ibsuutii ol akka ta'es nan beeka. Gorsa ogummaa isaan naaf laataa turan milkaa'ina qorannoo kanaaf shoora olaana qaba. Fuulduratti ilee akka na gargaaru beekke jira. Umrii darraagessaa Rabbi isaaniif haa laatu. Beekumsa irratti beekumsa isinii haa baay'isu!

Itti aansee warra koo warra ofii utuu hinbaratiin dheebuu barnootaa isaanii karaa koo dhuganii dheebuu ba'uuf, haala rakkisaa keessa taa'anii anaaf haala mijataa uumuun milkaa'ina koo arguuf utuu roora'anii firii isaa utuu hinargiin boqotan abbaa koo Laayyoo Moosisaafi harmee koo Gizeeshee Abbaltii biyyeen isinitti haa salphattu. Ekeraan keessan daadhii haa dhugdu. Lafee keessan rirmi hin nyaatiin. Maalan jedhas, maalan godhas, garuu...?

Akkasumas, haati manaa koo aadde Boontuu Baaneefi mucaan koo Jiisanbar, obbolaawwan koo hundi hamaan isin hin lakkaa'iin malee deeggarsi isin anaaf gootan oolmaa ani isiniif ooleen olitti waan ta'eef galata argadha. Isinis carraa kanaa olii argadhaa!

Hiriyoota koo kan taatan Camadaa Gaja'aa, Amsaaluu Dalasaa, Geetuu Gaja'aa, Olaanii Waaqwayyaa, Sisaay Margaa, Abdiisaa Oljirraafi warreen tasa maqaa isin hindhahiin haftan marti beekaa ta'aa! Waajira Aadaafi Turizimii Aanaa Habaabooo Guduruu kan hogganan Obbo Gaaromaa Jaawwiifi hojjettoonni waajjirichaa hojii qorannoo kanaatiif odeeffannoo naaf kennuudhaan waan na gargaartaniif ulfaadhaan jedha.

Baafata

Qabiyyee	Fuula
Gabaabsa.....	i
Galata.....	ii
Baafata.....	iii
Tartiiba Fakkiiwwanii.....	ix
Gabaajee fi Kottoonfachiisa.....	x
Jibsoo.....	xi
BOQONNAA TOKKO: SEENSA	1
1.1 Ariirrata.....	1
1.2 Ka’umsa Qorannichaa.....	4
1.3 Kaayyoo Qorannichaa.....	5
1.3.1 Kaayyoo Gooroo.....	5
1.3.2 Kaayyoon Gooree	5
1.4. Faayidaa Qorannichaa.....	6
1.5. Daangaa Qorannichaa	6
1.6 Hanqina Qorannichaa.....	7
1.7. Odeeffannoo Aanaa Habaaboo Guduruu	7
1.7.1 Haala Hundeeffamaafi Moggaasa Maqaa Aanaa Habaaboo Guduruu	7
1.7.2 Tajaajila Hawaasummaa Aanaa	8
1.7.3 Aadaa Hawaasa.....	9
1.7.4 Hidda Latiinsa Hawaasa Oromoo Aanichaa	9

1.7.5 Amantaalee Aanicha keessatti Argamanii	9
1.7.6 Odeeffannoo Namootaa Beekamoo Aanaa	10
1.7.6.1 Odeeffannoo Abbootii Amantaa Waaqeffannaa	10
1.7.6.2 Odeeffannoo Namoota Qoricha Aadaa Beekanii	11
BOQONNAA LAMA: SAKATTA’A BARRUU	12
2.1. Seenaa Xinmallattoo/ History of Semiotics/	12
2.2 Yaaxxina Xinmallattoo / Semiotic Theory/	14
2.3 Akkayyaa Xinmallattoo /The Semiotic Model/	15
2.4 Maloota Qo’annoo Xinmallattoo	17
2.5 Maalummaa Mallattoo/The Meaning of Sign/	17
2.6 Gosoota Mallattoolee/Kinds of Sign/	18
2.6.1 Qooddii Mallattoo ‘Pierce’	18
2.6.2 Qooddii Mallattoo ‘Augustine’	21
2.6.3 Qooddii Mallattoolee Gamisaa	20
2.6.4 Qooddii Mallattoo Yaaxxiana Xinmallattootiin	20
2.7 Faayidaa Mallattoolee	22
2.7.1 Faayidaa Mallattoolee Sirna Gaa’elaa	21
2.7.2 Faayidaa Mallattoolee Meeshaalee	21
2.7.3 Faayidaa Mallattoolee Waaqeffannaa	22
2.7.4 Faayidaa Mallattoolee Uumamaa	24
2.7.5 Faayidaa Mallattoolee Aadaa Hojii	23
2.8 Caasaalee Mallattoo/Structures of Sign/	23

2.9 Akkataa Mallattooleen Itti Hiikaman.....	25
2.9.1 Qajeeltoowwan Mallattooleen Hiika itti Argatan	26
2.9.2 Sadarkaaalee Barbaachisummaa Hiika Mallattoolee.....	25
2.10 Aadaa/ Culture/	26
2.11 Sakatta’a Qorannoowwan Walfakkii	30
2.11.1. Qorannoowwan Sadarkaa Digirii Jalqabaatti Adeemsifaman	30
2.11.2 Qorannoowwan Sadarkaa Digirii Lammataatti Adeemsifaman	30
2.11.3. Qorannoowwan Sadarkaa Garagaraatti Adeemsifaman	32
BOQONNAA SADI: MALA QORANNOO.....	33
3.1 Madda Odeeffannoo.....	34
3.2 Iddattoo.	34
3.3 Mala Odeeffannoon Itti Funaanaman	34
3.3.1 Afgaaffii.....	35
3.3.2. Daawwannaa fi Hirmaannaa	36
3.3.3 Sakkatta’a Galmee	37
3.4 Mala Qaaccessa Odeeffannoo.....	37
3.5 Naamusa.....	38
3.6 Qindoomina Qorannicha	38
BOQONNAA AFUR: XIINXALA RAGAA	39
4.1 Mallattoolee Sirna Gaa’elaafi Hiika Isaanii.....	39
4.1.1 Mallattoolee Milkii Ilaallannaa Gaa’elaan Walqabatan	41
4.1.1.1 Mallattoolee Milkii Gaarii Gaa’elaan Walqabatan	41

4.1.1.2 Mallattoolee Milkii Badaa Gaa’elaan Walqabatan	43
4.1.2. Mallattoolee Meeshaa Aadaa Gaa’elaan Walqabatan.....	45
4.1.2.1 Mallattoolee Uffata Aadaa Yeroo Gaa’elaa	45
4.1.2.2 Mallattoolee Meeshaalee Aadaa.....	49
4.1.2.3 Mallattoolee Aadaa Kanneen Biroo Sirna Gaa’elaa Irratti Fayyadaman ...	61
4.1.2.4 Mallattoolee Meeshaalee Aadaa Mana Keessaan Walqabatan	62
4.1.2.5 Mallattoolee Meeshaalee aadaa Ajjeesaan Walqabatan	64
4.1.3 Mallattoolee Aadaa Nyaaataafi Dhugaatii Gaa’elaan Walqabatan	66
4.1.3.1 Mallattoolee Aadaa Dhugaatii.....	66
4.1.3.2 Mallattoolee Aadaa Nyaaataa	67
4.2 Mallattoolee Aadaa Amantaa Waaqeffannaan Walqabatan	69
4.2.1 Tulluutti Ba’uun Irreeffachuu	69
4.2.2 Harootti Bu’uun Irreeffachuu	69
4.3 Hiika Mallattoolee Abjuun walqabatan	71
4.3.1 Mallattoolee Abjuu Gaarii	72
4.3.2. Mallattoolee Abjuu Badaa	73
4.4 Hiika Mallattoolee Uumamaan Walqabatan.....	73
4.4.1 Mallattoolee Bineensotaan Walqabatan.....	74
4.4.2 Mallattoolee Allaattotaafi Simbirrootan Walqabatan	75
4.4.3 Mallattoolee Ilbiisotaan Walqabatan	77
4.5 Mallattoolee Gochaaleen walqabatan	77
4.5.1 Rifeensa horii buqqifachuu	78

4.5.2 Dhangaa Irraa unachuu	78
4.5.3 Nyaata Walgurshuu.....	78
4.5.4 Onnee Lukkuu Waliin Kutachuu	78
4.5.5 Haaduufi duqqusii dhiyeessuu	79
4.5.6 Gurra keessaa nama huursuu (iyyuu).....	79
4.5.7 Sibiila wayii gomjii jala kaa'uu.....	79
4.5.8 Arrabni ibiddaa Sagalee dhageessisuu.....	79
4.6 Mallattoolee Aadaa Hojiin Walqabatan.....	79
4.6.1 Mallattoole Qonna fixuu agarsiisan	80
4.6.2 Mallattoolee Xaafiin Walqabate	80
4.6.3 Mallattoolee Hojii walgargaarsaa	81
4.6.4 Ulee ciibsuu	82
4.7 Mallattoolee Gadda Agarsiisan.....	82
4.7.1 Kuula uffata garagalchanii uffachuu.....	82
4.7.2 Uffata gurraacha uffachuu	82
4.7.3 Rifeensa haaddachuu	82
4.8 Mallattoolee Sirna Da'umsaan Walqabatan.....	83
4.8.1 Biyyoo diimaa nyaachuu.....	83
4.8.2 Shaamita Naquu	83
4.8.3 Ililchuu	83
4.8.4 Handhuura Daa'ima Awwaaluu.....	84
4.8.5 Siree Cabsuu	84

4.9 Mallattoolee Uumamaan Yeroo Agarsiisan.....	84
4.9.1 Sa’aatii Warreen Agarsiisan	85
4.9.2 Waktiilee Agarsiisan.....	85
4.10 Mallattoolee Aadaa Walquunnamtii keessatti	86
4.10.1 Ijji Maloolee Na Hin Argiin.....	86
4.10.2 Oolmaa Kee Akkan Deebisu Naa Haa Taasisu.....	87
4.10.3 Hojii Kee Siif Haa Laatu (Hojii Kee Nyaadhu).....	88
4.10.4 Ga’ii argi	88
4.11 Waantoota Itti Fufinsa Mallattoolee Kanaaf Gufuu Ta’an	88
BOQONNAA SHAN: GUDUNFAA FI YABOO	90
5.1 Gudunfaa.....	90
5.2Yaboo.....	91
Wabii	94
Miiltoo.....	95

Tartiiba Fakkiwwanii

Fakkii 1: Kaartaa Anaa Habaaboo Guduruu WAT Aanaa (Ebla14, 2016)	
Qorataan kaafame.....	12
Fakkii 2: Kallacha: Biraanuu (2015:45) irraa kan fudha.....	50
Fakkii 3: Alangaa yeroo araaraa qabatan Muhaammad, (2015: 21) kan fudhata.....	53
Fakkii 4: Caaccuu fi Siiqqee Biraanuu (2015:55) irraa qorataadhaan kan fudhatame.....	58
Fakkii 5: Qubeelaa kaayyannaa Mushurrootaa Du. Meseretiifi Dar. Abbabaa	
Daanyee (Bitotessa 3, 2016) Qorataadhaan kaafame.....	60
Fakkii 6: Coqorsa Qabatanii Yeroo Waaqeffatan (Fulbaana 2015).....	62
Fakkii 7: Ayyaaneffattoota Irreecha Harsadee (Onkoloolessa4, 2015,)	
gargaaraa qorataatiin kaafame.....	62
Fakkii 8: Meeshaalee Aadaa Ajjeesaa (Ebla14, 2016) WAT Aanaa irraa	
qorataan kaafame	63
Fakkii 9: Gaachanaafi Bakara Ajjeesaa BarruuleeKaawoo Gadaa (2003)	
Irraa fudhatam.....	65
Fakkii 10: Cumboo Ayyaana Masqalaa (Fulbaana 26, 2016) qorataan kaafame.....	68
Fakkii 11: Irreecha Harsadee (2015) Toora Internaatii irraa fudhatame	70
Fakkii12: Aadde Nagaree Giddumaa (Bitootessa25, 2016) qorataan Kaafame.....	84
Fakkii 13: Ob. Gaja’aa Dabalee, (Caamsaa28, 2016) qorataan kaafame.....	87

Gabaajeefi Kottoonfachiisa

Dar.	Dargaggoo
Dhi	Dhiira
Du	Dubara
Fkn	Fakkeenya
JOS	Jornal of Oromo Studies
Kkf	Kan kana fakkaatan
Ob.	Obbo
WAT	Waajjira Aadaafi Turizimii
Wt	Walitti
WWWAMY	Waldaa Warra Wangeelaa Amantaa Makaane Yesuus
YY	Yuunivarsiitii Finfinnee
Ykn	Yookaan

Jibsoo

Afaan Oromoo gara Afaan Ingiliziitti

Afgaaffii	Inteviuw
Agarsiistuu	Index
Akkamtaa	Qualitative
Dammaloola	aggitative propoganda
Fakkaattii	Icon
Fakkoommii	.Symbol
Falaasama	Philosophy
Axeerara	Abstract
Hiika	Interpretant
Iddattoo	Sample
Mala-dhaha	Hypothesis
Mallattoo	Sign
Odeefkennitoota	Informants
qor-hawaasummaa	sociological
Qormallattoo	Semiology
Xinmallattoo	Semiotics

Afaan Oromoo Gara Afaan Oromootti

Ashkuttii	Marqaa yeroo dubartiin deessu battaluma deessee kaateen nyaattu
Aannannoo-	hidda/gaalee aannan qabu yeroo jaarii loonii dallaatti yeroo ayyaana masqalaa immoo balbalatti gan maramu
Biliccee-	marga yeroo arfaasaa biqiltu
Elellaa -	Firii mukaa bishaan keessatti buusu
Faroo/kaayoo-	wanta akka milkiitti ilaalaman, adeemsa ta'iiwwan raawwataman kamiyyuu mallattooleen mul'atan hiika fakkeenyaan ibsaniidha.
Hingiccaa-	ayyaana dubartoota ji'a adoolessa keessa kabjamu
Jaarii-	ayyaana loonii waggaatti si'a tokko ji'a sadaasaa keessa kan Kabajamu
Shaashii	-uffata xiqqoo dhiigni durba heerumtee ittiin irraa haxaa'amu - hidda (gaalee) reeffaa jedhamuu gaafa qonni dhumu gaafa sangaatti maraniidha
Sooduu-	dhagaa ykn muka lafa awaalaa irratti yaadannoo nama du'ee sanaaf dhaabamu

BOQONNAA TOKKO: SEENSA

1.1 Ariirrata

Dhalli namaa fedhii isaa guuttatee addunyaa kana irra jiraachuuf bu'aa ba'ii hedduu keessa darbeera. Kun immoo mallattooleefi sirna isaanii akka uumamuuf isaan kakaase. Mallattoolee hawaasni uummatee ittiin waliigalu keessaa afaan, raagamtaa, sochii qaamaa, sagalee adda addaa, uffata, nyaata, saayinsii garagaraafi kkf. Mallattooleen kun immoo aadaa hawaasaa waliin walitti dhufeenya qabu.

Jaarraa 19ffaa keessa lammii Biriitish Edward B.Tylor (1832-1917) kitaaba isaa 'Primitive Culture' bara 1871 maxxanse keessatti, "aadaan yaada bal'aa beekumsa, amantaa, aartii, safuu, seera, duudhaa, fi kkf barsiifatoota biroo gareen hawaasaa waliin qooddatan hunda hammatuudha" jechuun aadaafi hawaasa adda baasee ibsa. Hawaasa tokko keessa aadaan garagaraa jiraata. Faallaa kanaan, hawaasni hedduun aadaa waliigalaa tokko jala akka jiraatanis hubatamu qaba. Fakkeenyaaf, aadaa warra Afirikaa, aadaa warra Awurooppaa, aadaa warra Eeshiyaa, kkf. Hawaasni teessuma lafaafi seenaan walqabsiisee yeroo fi bakkaan aadaa isaa waliin murteeffata. Kunis akka hawaasni sun tokkummaa, jaalalaafi waliigaltee qabaatu taasisa. Isaan kana qabaannaan immoo dhimmoota hawaasaa hedduu keessatti milkaa'inatu jira jechuun danda'ama. Milkaa'inni immoo guddina kallattii kamiinuu dhufu hundaa hammata.

Aadaan hawaasa tokkoo bal'aadha. Aadaa nyaataafi dhugaatii, gaa'elaa, hojii, kabaja ayyaanota garagaraa, kkf waliigala haala jiruufi jireenya isaa ittiin gaggeeffatu mara.

Aadaan waa bal'aa beekumsa hawaasichaa, amantaafi akkaataa sabni sun dhuunfaafi gareen yaaduufi jiraatu, aartii, safuu, duudhaa, seera bulmaataa, barsiifata addaa addaafi amala dhuunfaafi gareen qabu mara hammata. Waan namni dhuunfaanis ta'ee gareen hawaasaa tokkoo hawaasa waliin jiraaturraa baratee guddate muuxannoo jireenyasaa guyyuu keessatti gabbifachuun ittiin jiraatuudha. Aadaan kun immoo mallattoo eenyummaa sabaati. Aadaa saba tokkoo keessatti mallattooleen addaa addaa hiikaafi dhaamsa addaa addaa qabu. Aadaa hawaasa tokkoo hunda isaanii

qorannoo tokkoon xiinxaluuf ulfaataa ta'a. Kanaaf, aadaawwan kana gooree gooreetti qooduun qorachuun barbaachisaa ta'a.

Marcel Danesi (2004) hayyoota Hippocrates-n (460-377BC) fi Galen (A.D. 139-199), wabeeffachuun qorannoon xinmallattoo dhaloota kiristoos dura kan uumameefi saayinsii mallattoolee dhibee adda baafachuuf itti fayyadamaa akka turan ibsa. Sana boodas, hayyoota gara garaan qorannaan mallattoolee aadaa afaanota garagaraan gaggeeffamaa turaniiru. Seboek T Boek (2001:6), John Locke (1690), Saussure (1966: 16), Charles Sanders Peirce (1839-1914)

Fakkeenyaaf, hayyoonni falasamaa durii 'John Lock'fi kanneen biroo qorannoo mallattoolee kanaaf fedha godhachaa dhufani. Qorannoon hiika mallattoolee bifa ammayyaan qorachuu kan eegalanis Ferdinand de Saussure (1857-1913) fi Charles Sanders Peirce (1839-1914) turan. Peirce '*Semiotics*' saayinsii hiika mallattoolee qo'atu, 'xin-mallattoo' jechuun fayyadamaa ture. Saussure'n immoo '*Semiology*' /qor-mallattoo/ jedhee qorachaa akka tureefi adda addummaan gidduu isaanii jiraatus lamaan isaaniyyuu saayinsii waa'ee mallattoo qo'atu ta'uusaatti waliigalu. Saussure-n mallattoon cimdiin bakka bu'aa /*signifier*/ fi bakka bu'amaan/*signified*/ kan ibsu yoo ta'u; Peirce garuu, karaalee sadiin: mallattoo /*sign*/, yaadrimee /*concept*/fi wantoota /*objects*/ jechuun ibse.

Ani kan Peirce '*semiotics*' jedheen 'xin-mallattoo'; kan Saussuren '*semiology*' jedheen immoo 'qor-mallattoo' jechuun itti fayyadamee jira. Sababni isaas jechoota kana kallattiin kan bakka bu'an hangan amma beekutti Afaan Oromootiin argachuu hindandeenye. Kanaaf, muuxannoo duraan jirurraa ka'uun jechoota kana mala jechoota uumuu keessaa mala makoo/*coinage*/ fayyadameen jira. Haala kanaan jecha 'xiinxaluu' jedhurraa dhamjecha {xin-} jedhu jecha qorachuu' jedhurraa immoo dhamjecha {qor-} jedhu, mallattoo immoo akkuma jirutti fudhachuun '*semiotics*' isa jedhuuf xinmallattoo, '*semiology*' isa jedhuuf immoo qor- mallattoo fayyadameera. Saussure, qormallattoo /*semiology*/ jechuun fayyadamaa turuu isaafi jechi kun hanga ammaattuu tajaajilarra oolaa kan jiru ta'us jechi xinmallattoo /*semiotics*/ jedhu jecha hangafaafi isa filatamaadha. Xinmallattoo, Seboek T Boek (2001:6), John Locke

(1690) qor-mallattoo caala filatamaa gochuun itti fayyadamaa turaniiru. Sussure'n(1916) garuu kitaaba '*Cours de linguistique gknkrale*' jedhu keessatti 'Senziology' jechuun akka fayyadame ibsee jira. Sanas ta'e kanas, jechoonni lameenuu yaadrimee saayinsii waa'ee mallattoolee qoratu ta'uu niitti mormiin hinjiru.

Waliigala yoo ilaallu xinmallattoos ta'e qor-mallattoon saayinsii waliigalaa tokkoofi tokko akka kanaan ykn mala kanaan mallattooleen hiika argatu ykn ijaaramu jechuus baatan, mala ykn saayinsii mallattoolee qoratuudha jechuun yaada isaanii ibsaniiru. Karaa biraa qorannoo akkaataa mallattooleen hiika itti argatan qoratuudha jechuun hiika xinmallattoo kennu.

Karaa biraa immoo xinmallattoolee gooroo qorannoo saayinsii kam jalatti akka ilaalamu haala salphaan kana jedhanii lafa kaa'uun ulfaataadha. Kana malees, qor-mallattoon barnoota akka: falaasama, amantii, aadaa ta'uu isaa adda baasanii beekuu dhabuun qorannoo mallattoo aadaa irratti gufuu ta'aa ture. Akkasumas barreeffamoonni mata duree kanaan walqabatan baay'achuufi saffisaan babal'achuun isaanii hubachuuf ulfaataafi ogummaa kan gaafatan ta'uu kitaaba '*Semiotic Analysis*' jedhu keessatti ibsameera.

Haalli kun Afaan Oromoo keessattis mallattoon saayinsii xinqooqa keessatti, aadaa keessatti, xinsammuu keessatti, fookiloorii keessatti moo eessatti qoratamuu akka qabu adda baasuun kallattii barbaadameen qorachuuf mata duree kana filachuurratti barattoonni akka rakkatan muuxannoo dhuunfaa qorataafi kanneen biroo irraa hubachuun danda'ameera.

Mallattoon maalummaa, eenyummaa, aadaa, duudhaa, safuu, sonaafi kkf hawaasaa ibsuu keessatti ga'een taphatu salphaa miti. Meeshaaleen aadaa, amantiin, haalli nyaataafi qophiin isaanii, gaddaafi gammachuu ibsachuuf, yaada ofii ibsachuuf, waliigala jiruufi jireenya hawaasaa tursiisuuf faayidaan qabu olaanaadha. Kun immoo itti fufiinsaan akka jiraatu gochuuf qorannaan garagaraa adeemsisuun bu'aa isaa ibsuun barbaachisaadha. Qorannaan Afaan Oromootiin mallattoo irratti gaggeeffaman muraasadha. Mallattoolee kana isa bade qoratanii deebisuuf, kan harca'ee jiru immoo

walitti qabuuf, kan jiru immoo kunuunsanii ofii itti fayyadamuufi dhaloonni dhufu akka itti fayyadamu ta'aa hinjiru. Kun immoo ammas hanqina odeessuu malee rakkoo sanaaf falli kenname waraqaarratti qofa ta'ee hafa.

Kanarraa kan ka'e, mallattoo aadaa Oromoon walqabatan qorachuun bu'aasaa ifa baasuun barbaachisaadha. Qorannoon kunis hiika mallattoolee aadaa Oromoo Godina Horroo Guduruu Wallaggaa Aanaa Habaaboo Guduruu xiinxaluun ibsuudha.

1.2 Ka'umsa Qorannichaa

Mallattooleen jireenya guyyuu keessatti faayidaa maalii akka qaban waan hubatame hinfakkaatu. Akkasumas waliigaltee keessatti mallattooleen iddoo guddaa akka qaban xiyyeeffannaan waan itti hin kenname fakkaata. Namoonni kaan immoo itti fayyadamuu malee mallattoon kun ergaa dabarsuu barbaadaniif bu'uura cimaa akka ta'e hinbeekan. Kana malees hayyoonni keenya mallattooleef xiyyeeffannoo kennanii qoratani akka gosa barnootaa tokkootti sadarkaa olaanaa irratti akka baratamuuf hojiin mallattoo irratti hojjetame hinjiru. Mallattooleen aadaa hawaasaa akka inni itti fufiinsaan asilummaa isaa eegee akka turu gochuu keessatti ga'eensaa olaanaa ta'uun hinbeekamu. Kun immoo mallattooleen aadaa hawaasni itti fayyadamaa turan akka badan, harca'aniifi fudhatama dhaban taasisuun isaa waan hin oolledha.

Sababoonni mallattooleen akka badaniifi dagataman taasisan keessaa muraasni: Afaaniifi aadaan Oromoo akka hinguddanneef sirnoonni dhufanii darban dhiibbaa garagaraa kana jedhamee hin tilmaamamne geessisaa turaniiru. Yeroo ammaa kanas yoo ta'e dhimmoonni amantiin walqabatan meeshaaleefi duudhaa hawaasaa hedduu ukkaamsuu, gubuu, akka namoonni itti hinfayyadamne dhiibbaa xinsammuufi qorqalbii irraan ga'uun kan amantii isaaniif tolu qofa dagaagsaa dhufan. Kun immoo kallattiinis ta'e alkallattiin mallattoolee irraattiifi hiika isaan qabanirratti dhiibbaa guddaa fidaa ture. Fakkeenyaaf, hiika meeshaalee sanaa dhiisaatii meeshaalee sanayyuu ijaan arguun hindanda'amne. Kana malees akka aanaa kanaatti qorannaan mallattooleen walqabatee hojjetame hinjiru.

Biraanuu(2015) qorannoo isaa keessatti dhiibbaalee meeshaalee aadaa ayyaneffannaa irreechaa aanaa midaa qanyii dirree calalaqii irratti gaggeesseratti faayidaafi gosoota isaanii dhiiraafi dubartiin adda baasanii fayyadamuu isaanii ibsee jira. Mallattoolee uumama biro karaa al kallattii tuquuf yaalus adda baasee uumamni biroon hariiroo nama waliin haalli mallattoodhaan walitti dhufan adda baasee hin keenye. Qorannoo kan keessatti garuu adda baasuun kaa'uuf yaalameera. Qabeenya miidhagaa kana dhaloota boruuf olkaa'uuf immoo dhaloota ammaa irraa hojii guddaatu eegama. Qorataanis, qaawwa kana salphisuuf gaaffileen akka mala dhahiinsaatti dhiyaatan armaan gadii ka'umsa godhachuun qorannichi ademmsifameera.

- Gosootaafi faayidaa hiika mallattoolee aadaa maal maal?
- Mallattooleen aadaa hawaasa keessatti akkamitti hiikamu?
- Milkiin akka mallattootti fudhatamuu danda'aa?
- Faaydaan mallattooleen uumamaa qaban maal?
- Malltoon abjuu keessatti akkamitti hiika argatu?

1.3 Kaayyoo Qorannichaa

1.3.1 Kaayyoo Gooroo

Kaayyoowwan gooroo qorannoo kanaa hiika mallattoolee aadaa Oromoo haala ittfayyadamaa keessatti aanaa Habaaboo Guduruu xiinxaluu ibsuudha.

1.3.2 Kaayyoon Gooree

Kaayyoowwan gooree qorannoo kanaa qabxiilee murtaa'aa armaan gadii bu'uureffachuun adeemsifame. Isaanis,

- Gosoota mallattoolee aadaa gaa'elarratti, ayyaanarratti, waaqeffannaarratti fayyadamanii faayidaa hiika mallattooleen aadaa aanaa Habaaboo Guduruu keessaa ibsuu
- Akkaataa mallattooleen aadaa hawaasa keessatti hiikaman ibsuu
- Hiika mallattoolee milkii gaariifi badaa waliqabatan addeessuu

- Faayidaa mallattoolee uumamaa tarreessuu
- Hiika mallattooleen abjuu keessatti qaban ibsuu

1.4. Faayidaa Qorannichaa

Qorannoon kun maalummaa, gosoota, faayidaafi akkaataa mallattooleen itti hawaasa aanaa kanaa biratti hiikaman adda baasuun sadarkaa inni irra jiru ifa gochuudhaan fayyadamtootaan ga'uudha. Keessumattuu mallattooleen aadaa Oromoo hanga ammaatti bal'inaan waan hin qoratamneef namoota afaaniifi aadaa Oromoo qorataniif, ogeeyyota Afaan Oromoo waaltessuu barbaadaniif, barreessitoota galmee jechootaa hiika mallattoolee aadaa irratti Afaan Oromootiin qopheessaniif, qorattoota mataduree kanaan walqabatu irratti qorannoo gaggeessaniif, ogeeyyii barnootaa sirna barnootaa Afaan Oromoo qopheessan marti itti fayyadamanii aadaafi Afaan Oromoo qoratani guddisuu barbaadaniif baay'ee fayyada. Kunis, kooppii qorannoo kanaa manneen kitaabaa aanaa kana keessatti argamanii, manneen kitaabaa koollejiifi Yuunivarsiitii keessa kaa'uun qaamni barbaade akka itti fayyadaman taasuun fayyadamtootaan ga'uudha.

1.5. Daangaa Qorannichaa

Qorannoon kun qorannoo aadaati. Aadaa mara qorannoo tokkoon fixuun ulfaataadha. Kanaaf, daangessuun barbaachisa ta'a. Qorannoo kana odeeffannoo caalaatti amanamaafi dhugooma qabu argachuuf daangaa qorannichaa murteessuun barbaachisaa ta'a. Kanaaf, yeroofi baajata qorataa irratti hundaa'uun qorannoon hiika mallattoolee aadaa Oromoo aanaa Habaaboo Guduruu irratti akka adeemsifamuuf daanga'ee jira. Daanga'uun isaas odeeffannoo haala salphaan funaannachuuf waan gargaaruufi. Aanaa kanarratti daanga'uun isaas yeroo gabaabaa keessatti yeroo cidhaa, yeroo gaddaa, yeroo ayyaana masqalaa duukaa bu'uun odeeffannoo na gargaaran yaadannoo qabachuun, namoota odeeffannoo irraa guurradhe baasii guddaa haala na hingafanneen dhimmicha hubachiisuun miira nama gammachiisuun bajata xiqqaa ta'een qulqullinaan akka hojjetamuuf gargaaree jira.

1.6 Hanqina Qorannichaa

Qorannoon tokko yeroo gaggeessamu rakkoolee hedduun mudachuu malu. Rakkoolee kanneen keessaa kan qorataa mudatan: Afaan Oromoo afaan barnootaa, afaan qorannoofi qo'annoo sadarkaalee garagaraa-digirii jalqabaafi digrii lammataa keessatti kennamuu kan eegale yeroo dhiyootii asidha. Sababa kanaaf qorannoo bal'aan sadarkaa digrii tokkoffaas ta'ee lammaffaatti hiika mallattoolee aadaa Oromoo irratti adeemsifame muraasa ta'uun rakkoo tokko. Inni jirus yeroofi bakka barbaadametti argamuu hindandeenye. Kun immoo qorannoo haaraa gama afaanichaan gaggeessuuf meeshaalee deeggersaa, kitaabilee sakatta'a barruuf oolan bal'inaan dhabuun qaaccessa gadi faagoo gaggeessuuf danqaa guddaadha. Haata'u malee, qoratichi qorannoowwan afaan Oromootiin hojjetame muraasa sakatta'uuniifi kan afaan biraan gaggeessamanii jiran sakatta'uun, adeemsa itti dalagamee ilaaluufi ragaalee irraa argaman fayyadamuun gaggeesseera. Hanqinni baajataas rakkoolee biraa ture. Qoratichis hanqina kana keessa darbuudhaaf baajata qaburraa fayyadamuun qorannoo kana gaggeesseera.

1.7 Odeeffannoo Aanaa Habaaboo Guduruu

Aanaan Habaaboo Guduruu akkuma aanota naannoo Oromiyaa biroo seenaa, aadaa, duudhaa, sirna fuudhaafii heerumaa, kabaja jila adda addaa, kan dhuunfaafi kan waliigalaa qabdi. Akkasumas, haalli jiruufi jireenyaa hawaasa kana gama siyaas-dinagdeen, amantaan, xinsammuun, haala teessuma lafaa fi kkf odeeffannoo warra waa'ee aanaa kanaa hin beekneef ibsuuf kan qindaa'eedha.

1.7.1 Haala Hundeeffamaafi Moggaasa Maqaa Aanaa Habaaboo Guduruu

Aanaan Habaaboo Guduruu Kaaba Dhiha Oromiyaatti godina Horroo Guduruu Wallagaa keessatti kan argamtu yoo ta'u, aanaalee kurnan godinni kun qabdu keessaa tokkodha. Isaanis, Guduruu, Jimmaa Raaree, Abbayyii Coomman, Horroo, Jimmaa Gannatii, Jaartee Jaardagaa, Abee dongoroo, Amuuruu, Bulchiinsa Magaala Shaambuuti. Aanaan kun magaalaa guddittii Oromiyaa- Finfinnee irraa 385km Kaaba Dhihaan fagaattee kan argamtu yoo ta'u magaalaa goddoo godinaa Shaambo irraa

immoo Kaaba Bahaan 65km fagaattee argamti. Aanaan kun akka aanaatti bara 1998 ALItti aanaa Guduruu irraa adda baatee kan hundoofte yoo ta’u, maqaan aanaa kanaas maqaa gosa Oromoo Maccaa Guduruu aanicha keessa jiraatan irraa fi maqaa bakka Minilkiifi Takile Hayimaanot bara 1982 lafa Oromoo naannoo kanaa qabachuuf jecha irratti wallolanii Habaaboo isa jedhuun ‘Imbaaboo’ jedhanii hiika dabsanii moggaasan sanaan sirrattee aanaa ‘Habaaboo Guduruu’ akka jedhamte odeeffannoon WAT aanicharraa argame ni ibsa.

1.7.2 Tajaajila Hawaasummaa Aanaa

Aanaan kun dhaabbilee tajaajila hawaasummaa kanneen akka Mana barumsaa Sadarkaa 1^{ffaa} 22, Sadarkaa 2^{ffaa} (9-10) 3, Mana barumsaa qophaa’inaa 1 qabdi. Tajaajila fayyaa ilaalchisees kellaa fayyaa 14, buufata fayyaa 3 qabdi. Dabalataanis, dhaabbileen tajaajila hawaasummaa kanneen akka bishaanii, ibsaa, baankii, bilbilaafi daandii baadiyyaa qabdi. Aanaan kun gandoota baadiyyaa 12 fi bulchiinsa magaala 2 kan qabdu yoo taatu, gandoonni lama gandoota baadiyyaa keessaa ganda gammoojjiiti. Baay’inni uummata aanaa kanaa Dhi- 29,502 fi Du-28,845 Wt.- 57,847 ta’uu isaa odeeffannoon Waajjira Bulchiinsaa Aanichaa irraa argame mul’isa. Kunis lakkoofsa uummataa bara 1999 taasifame irraa kan fudhatameedha. Uummatni irra caalaan lafa qotuufi loon horsiisuun jiraatu. Hojjatoota mootummaa, daldaltoonniifi kanneen biroo hojii humnaa garagaraa irraatti bobba’uun kan jiraatanis jiru.

Haallii qilleensaa aanittiin qabdu badda dareefi gammoojjidha. Gosoonni midhaanii baddaatti ta’an garbuu, qamadii, baaqelaa, atara, xaafii, boqqolloo, talbaafi kkf yoo ta’u, kanneen gammoojjiitti biqilan immoo warra baddaatti biqilan muraasa dabalatee kan akka saalixaa, maashoo, nuugii, boobee (mishingaa)fi kkf baasa.

Aanoleen ollaa ishee daangessanis Kaabaan Naannoo Amaaraa, Bahaan godina Shawaa Lixaa kan taate aanaa Gindabarat, Kibbaan Aanaa Guduruufi Lixaan aanaa Abbayyii Coommaniifi Jaardagaa Jaarteeti.

1.7.3 Aadaa Hawaasa

Hawaasni waliin jiraatu tokko aadaa kaawwan irraa ittiin adda ta'ee eenyummaa isaa ittiin ibsatu qaba. Hawaasni aanaa kanaas aadaa kana ni qooddata. Aadaa nyaataafi dhugaatii, fuudhaafi heerumaa, gaddaafi gammachuu, aadaa hojii, sirna waaqeffannaa, kabaja ayyoonotaafi jila garagaraa, isaan muraasa. Aadaan sirna jiruufi jireenya dhala namaa keesatti bal'aafi walxaxaa kan ta'eefi itti jiraachuuf garuu kan nama hinrakkisneefi namatti toluudha. Kanaaf, hiika aadaa kana qofa jedhanii lafa kaa'uun rakkisaadha. Aadaan kun immoo mallattoo uummata tokkooti. Ummanni aanaa kanaa immoo uummata Oromoo keessaa tokko. Aadaan kun immoo mallattoolee garagaraa of keessaa qaba. Mallattooleen kun hiika mataa isaaniifi akkatti hiikaman qabu. Akkasumas gosoota addaa qabu. Ummanni aanaa kanaa egaa aadaa hedduu faayidaa hagaraa qabu itti fayyadamuu isaa malee waa'ee baduu fi itti fayyadamni isaanii hir'achaa dhufuu namoota eenyummaa isaaniif quuqaman muraasarraa kan hafe hedduun isaanii waan hubatan hinfakkaatan. Kanaaf qorannoon kun qaawwa gama kanaan jiru qorachuun adda baasuun ifa baasuuf aanaa kana giddugaleeffate.

1.7.4 Hidda Latiinsa Hawaasa Oromoo Aanichaa

Oromoon Booranaafi Baarentuu hore. Boorannis Boorana Kaabaa, Boorana Kibbaatti qoodame. Haaluma kanaan Booranni Kaabaas Tuulamaafi Maccatti qoodama. 'Guduruun latii Oromoo Maccaa keessaa isa tokkodha. Guduruun balbala torba qaba. Isaanis, Maloolee, Looyyaa, Sirbaa, Hamilee, Handaarsaa, Lukkuufi Hallayyoodha. Odeeffannoon kun Latiinsa hidda Oromoo kan latii 'Guduruu' WAT (2016) aanichaa irraa argame.

1.7.5 Amantaalee Aanicha keessatti Argamanii

Hawaasni Oromoo aanaa kana keessa jiraatu akkuma hawaasa aanolee biraa keessa jiraatuu ilaalcha, amantaafi aadaa, barsiifata, meeshaalee aadaa, aartiiwwan garaagaraafi duudhaa dhalootaa dhalootatti darbaa dhufe qaba. Aanaa kana keessatti amantiileen gurguddoon jiran Pirotestaantii, Ortodoksiifi Waaqeffataadha. Amantiin

Ortodoksii dursee naannoo kana haa ga'u malee, babal'inaafi baay'ina amntootaa qabaachuun Pirotetaantiin dursa. Itti aansuun babal'ina isaa kan cimsachaa jiru amantii Ortodoksiiti. Amantii waaqeffannaa ilaalchisee waan nama gaddisiisutu jira. Amantiin kun ayyaantota warra qaalluufi maatii isaanii, waaqeffattoota naannoo warra ayyaantuu jiraatan muraasa qofaatu waaqeffata. Amantii Musiliimaa kan hordofan namoota qubaan lakkaa'amu. Isaan kun akkuma amantoota waaqeffataa bakka waaqeffannaafi awaalaa hinqaban.

Warreen amnataa Pirotetaantiifi Ortodoksii kan isaanii dhaadhessuun kan waaqeffataa immoo aadaasaa irraa eegalanii hanga meeshaalee aadaa hawaasni kun sirna Waaqeffannaarratti itti fayyadamuutti balleessuuf waan kaayyeffatan malee waan amantii isaanii babal'iffachuuf ka'an hin fakkaatan. Kun immoo aadaafi amaantii waliin makuufi eenyummaa ofii wallaaluurraan kan ka'e akka ta'e wal nama hingaafachiisu. Warreen waaqeffataa ta'anis mataaan isaanii amantii Ortodoksii waliin walqabsiisuun akka tokko ta'eetti fudhatu. Bakka waaqeffannaa ganda warra qaalluutti kan raawwatan yoo ta'u bakki awwaala isaanii immoo bataskaanaa Ortodoksiiti. Kun immoo diqaalomsanii balleessuuf malee tolchuuf yaadamee miti. Gara fuulduraratti waan sirrachuu qabuudha. Itti fayadamni mallattoolee kanaas sababoota kanneeniifi kanneen biroo irraan kan ka'e badaafi kan jiru immoo hiika jijjiirrataa deemee jira.

1.7.6 Odeeffannoo Namootaa Beekamoo Aanaa

Aanaan Habaaboo Guduruu namoota beekamoo rakkoolee hawaasummaa irratti hirmaachuun bu'aa guddaa buusaniifi abbootii amantaa Waaqeffataa hanga yoonaatti qabataniin turan qabdi.

1.7.6.1 Odeeffannoo Abbootii Amantaa Waaqeffannaa

Hawaasa kana keessatti namoonni ayyaantuu ta'an, waan egeree raagan kanneen akka Obboo Amanuu Deesisaa (Abbaa Qaalluu Maaram Fidoo), Obboo Abbaagirshaa Imbaaboo (Abbaa Qaalluu Oofaa), Obbo Bal'aa (Abbaa Qaalluu Oortoo), qabdi. Namoonni kun akka aanaa kanaatti namoota hambaalee aadaa Oromoo bifa gaariin

qabatanii tursiisanii olkaa'uun aanaa kanaaf gumaachan namoota aadaa, amantaafi seenaa uummata naannoo kanaa tiksaniidha. Keessumaa amantaa waaqeffannaafi meshaalee aadaafi hiika isaanii qabatanii turuun isaanii baay'ee nama dinqisiisa.

1.7.6.2 Odeeffannoo Namoota Qoricha Aadaa Beekanii

Namoota qoricha aadaa qopheessan kanneen akka Obbo Hinjennuu Fayisaa Gaarii-qorichoota aadaa dhibeewwan gara garaa kan akka garaa kaasaa, garaa ciniinnaa, mataa bowoo, dhibee looniifi Obbo Fiixaa keessumaa namni kun dhibee saree maraattee sadarkaa dhummaarra nama geessistee Hospitaalatti fayyisuun hindanda'amne fayyisuun nama beekamuudha. Garuu namoota kanaaf leenjiifi beekkantiin utuu kennameefii hangam akka isaan bu'aa buusuu danda'an qaamni hubatee itti adeeme gama kamiinuu hinjiru. Namuu gaafuma rakkate itti fiigee gatii salphaan dhibee isaarraa fayyee deebi'a

Fakii1: Kaartaa Aanaa Habaaboo Guduruu WAT Aanaa (Ebla14, 2016) qorataan
kaafame

BOQONNAA LAMA: SAKATTA'A BARRUU

Kutaa kana jalatti sakatta'a barruu mataduree kanaan walitti dhufeenya qabantu dhiyaate. Aaddisuu (2012:20) Hart (1998) wabeeffachuun akka jedhutti sakatta'i barruu wanta hojjetameefi hinhojjetamne adda baasuun waan hojjetamuu malu adda baasuu, mataduree waliin waan walqabate waan haaraa ta'e bira ga'uu, hariiroo waan yaadaafi qabatamaan jiru adda baasuu, haala qabatamaa qorannichaa ibsuu, faayidaa qorannichaa qabatameessuufi yaadota hariiroon ibsuuf gargaara. Sakatta'iinsi qorannoo kunis, seenaa qo'aannoo xinmallattoo, hiika, gosoota, faayida, maloota, caasaalee, akkaataa itti mallattooleen hiikaman sakatta'uun adeemsifame.

2.1. Seenaa Xinmallattoo/ History of Semiotics/

Achii as dhuftee seenaa jecha xinmallattoo/*semiotics* (qormallattoo/*semiology*) jedhuu ogeessa saayinsii qor-fayyaa/ *medical science*/ biyyoota lixaa kan ta'e Hippocrates (460-377BC)-n uumamee haala kanaan akka barraa'u kan ta'eefi saayinsii mallattoolee dhibee adda baafachuuf itti fayyadamaa ture. Marcel Danesi (2004). Jechichas jecha afaan Giriik '*semion*' jedhurraa kan fudhatame yoo ta'u, hiikti isaa mallattoo qaama irratti mul'atu jechuudha. Maal, akkamittii fi maaliif qaama namaa irratti akka uumame qorachuuf itti fayyadamaa turuu isaa agarsiisa. Mallattooleen har'aa garuu sanaa ol bal'aafi walxaxaadha jedha.

Qorannoon mallattoolee mana yaalaatiin alatti baroota Aristotle (384-322 B.C.) keessa fuulleffannaa hayyootaa ta'eefi mallattoo kallattii sadii akka qabu Thomas A. Sebeok (2001) keessatti ibse. Isaanis, inni duraa qaama mallattoolee mataa isaanii, (fkn Sagaleewwan jecha 'a-d-u-rr-ee' jedhu uuman), inni lammataa immoo bakka bu'amaa /*referent*/ ittiin waamamu (bineensa manaa hantuuta nyaattu, garee hoosistuu taatee...) yoo ta'u, inni sadaffaan hiika dhokataa (gama hawaasummaafi xiinsammuun jiran- gamna, jagna...) Sadan isaanii addaan baasanii ilaaluun hindanda'amu jechuun ibsa.

Sana booda, qorannoon mallattoolee fuulduratti daran akka tarkaanfatu kan godhe. Innis mallattoolee uumamaan jiran (mallattoo dhibee, waliigaltee bineensotaafi kkf) fi mallattoolee waliigalteen (namaan uumaman) jechuun adda baase.

Naannoo bardhibbee afur booddee xinmallattoo yeroo duraafi bifa saayinsawaa ta'een kan qorate falaasaa biyya British John Locke (1632-1704) kitaaba isaa '*Essay Concerning Human Understanding*' (1690) keessatti fayyadamuu isaa hamman beekutti jechuun ibsee jira. Sana booda lammiin Swiss hayyuun xinqooqaa Ferdinand de Saussure (1857-1913) fi hayyuun Amerikaa Charles Sanders Peirce (1839-1914), bar-dhibbee 20ffaa keessa mallattoolee bifa saayinsawaan qorachaa turuu isaanii Thomas A. Sebeok (2001), Marcel Danesi (2004), kitaaba isaanii keessatti ibsaniiru.

Haata'u malee, qorannoon xinmallattoo akka hojiirra hinoolle wantoota taasisan keessaa yaanni Pilato isa tokko. Kunis, Platon xinmallattoon qorannoo hariiroo mallattoon namaafi qabatamummaa gidduu jiru hojiirra hinoolle. Karaa alkallattii ta'een qorannoo xinmallattoo dhabamsiisaa ture. Sababni isaas uumamni namaa unka dogoggoraati; waan qabatamaa kallattiin bakka hinbu'an jedhee amana. Garuu, arga yaadaan qofa sammuu keessatti akka argamutti amanuudha jedha. Fakkeenyaaf, jecha 'geengoo' jedhu yoo fudhanne qabatamaan uumamee hinjiru. Garuu namaan uumamee tuqaa tokko akka gidduu galeessaatti fudhachuun fageenya murtaa'een tuqaalee biroo marsuun arga yaadaan kan mul'atuudha jedha.

Pilaatoon akkas haa jedhu malee, hayyuu Amantii Thomas Aquinas (1225-1274) mallattoon waan dhugaa mul'atu agarsiisa; sababni isaas mallattoon ibsa miiraa waliin waan walqabatuuf jedha; garuu, akkuma Augustine (AD 354-430) mallattooleen amantaa /*sacred signs*/ dhugaa humna namaa oliin ifu waan ta'eef amanamummaan fudhatamuu qaba jechuun ibsa. Marcel Danesi (2004:7) Hayyoonni akka Roman Jakobson (1896-1982), Roland Barthes (1915-1980), Algirdas J. Greimas (1917-1992), Umberto Eco (1932-) xinmallattoo kallattii garagaraan qorachaa turuu isaanii Thomas A. Sebeok (2001) fi Marcel Danesi (2004), kitaaba isaanii keessatti ibsaniiru.

2.2 Yaaxxina Xinmallattoo / Semiotic Theory/

Xinmallattoon, akka yaaxxina hiikti mallattoolee akkaataa itti argamuufi madduu danda'uutti ilaalama. *Semiotics is considered as the theory of the production and interpretation of meaning.* Yaaxxinni xinmallattoo wantoonni hiika baatanii hin uumamne; ofis ibsuu hindnda'an; garuu hiikti isaanii kan argamu hubannaa cimaafi unkaan kaa'uu danda'uu wantootaa qaama hubatee /observer/ ilaallata. Qulqullichi Augustine (AD 354-430) jecha xinmallattoo /semiotics / jedhu hinfayyadamiin malee yaaxxina xinmallattoo dhugaa itti fayyadameera. Mallattooleen uumamaa durumaa - dhalootumaan jiru. Mallattooleen qaamaa, shuwwisni sagalee baala biqiltootaa, halluun biqiltootaafi kkf hundi mallattoolee uumamaati. Kunis akkuma mallattoolee bineensonni haalota isaan mudateef qaamaanis ta'e dhageettiin (currisaan) deebisan marti mallattooleen kanneen waliigalteen uumaman irraa adda. Warreen waliigalteen uumaman - namaan itti yaadamanii waan uumamaniif. Isaanis, kanneen akka jechootaa, sochii qaamaa, mallattoo fi kkf hammat.

The first true sign theory is due to St. Augustine (AD 354-430), who did not, however, use the term semiotics to identify it. He defined a natural sign as one that is found, literally, in Nature. Bodily symptoms, the rustling of leaves, the colors of plants etc. are all natural signs, as are the signals that animals emit in response to physical and emotional states. He distinguished this type of sign from a conventional sign, which is a sign made by humans. Words, gestures, and symbols are examples of conventional signs. Marcel Danesi (2004:8-9)

Wantoonniifi fakkiin isaanii waliigalteen qofa kan walqabatee miti; garuu hiikti bal'inaan kan mul'achuu danda'u, waliigaltee aadaati jechuun Curtin f2 irratti, Potts (1996:20) wabeeffachuun ibseera. Waraabbiin yaada kana:

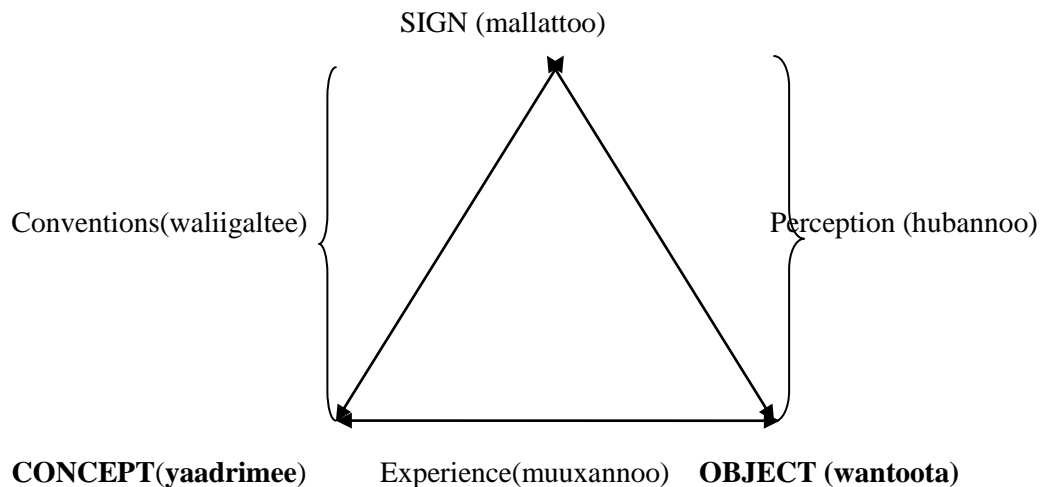
Alex Potts wrote that images and objects are not only mediated by conventions, but meaning is largely activated by cultural convention (Potts 1996, 20). How is it possible not to recognize an image or object? When we recognize an image or object, how do we recognize it? Brain Curtin (Semantic and visual Representation) pp2 Referring Potts (1996:20)

2.3 Akkayyaa Xinmallattoo /The Semiotic Model/

Akkayyaan xinmallattoo akkaataa yaanni sammuu keenya keessaa addunyaa sammuu keenyaan ala jiru ittiin ibsinu haasawaa qindaa'aa ta'e fayyadamnu ilaallata. Akkayyaan kunis, qaamota sadii of keessaa qaba. Isaanis: Inni duraa, Mallattoo/*The Sign*/-waan hubatamuu danda'u ta'ee garuu wanta waan biraa bakka bu'uudha. Kan lammataa immoo, Yaadrimee/*The concept*/-yaada ykn suuraa mallattoo hubachuun waan sammuu nama dhufudha. Inni sadaffaa, Wanta /*The Object*/ - wanta biraa mallattoon sun bakka bu'ee agarsiisudha. Akkayyaan kun caattoo rog-sadee gadiin akka bakka bu'amu danda'u, Marcel Danesi, ibsee jira. Akkayyaan kunis hayyuu Amerikaa Charles S. Pierce (1839-1914), irraa kan fudhatame ta'uusaas ibsameera.

Peirce called the sign a representamen and the concept, things, idea, etc., to which it refers the object. He termed the meaning (impression, cogitation, sense, etc.) that we get from a sign the interpretant. These three dimensions are always present in signification. Thus, the Peircean viewed the sign as a triadic, rather than binary, structure: Marcel Danesi (2004:22)

THE “PEIRCEAN” SIGN

Caattoo Hariiroo Mallattoo, Yaadrimeefi Wantootaa

Ibsi caattoo kanaa akka Pierce jedhutti mallattoofi yaadrimeen waliigalteen ykn aadaa garee hawaasaa namni sun keessa jiraatuun walitti hidhata qaba. Yaadrimeefi Wantoonni muuxannoo waliin walitti hidhata qaba. Mallattoofi Wantoonni hubannoo

dhuunfaatiin walitti hiidhata. Hariiroon isaanii kun qo'annoo hiika mallattoo argachuuf taasifamuuf bu'aa guddaa qaba. Marcel Danesi (2004:30),

Hayyuun Amerikaa Charles Sanders Peirce (1839-1914), Mallattooleen salphumatti hiika tasaa kan maddisiisuudha. Akkayyaa Peirce-n xinmallattoon qaama lamaan utuu hintaane qaama sadiin ibsama. Isaanis, mallattoo (wanta waan biraa bakka bu'u), hiika (hiika mallattoorraa yaadsammuun argamu)fi bakka bu'amaa (wanta bakka bu'ame) jechuun akkaataa mallattoon itti hiikamu ibsa. Yaanni Pierce fi Saussure adda adda fakkaatus bu'uurri hiikaa isaanii walfakkeenya qaba. Kunis, waanta hiika baatu fi bakka bu'amaa (wanta mallattootiin bakka bu'ame) yoo ta'u hiikti immoo isaan gidduu irraa akka maddu salphaatti hubachuun danda'ama.

2.4 Maloota Qo'annoo Xinmallattoo

Saussuren (1913) maloota qorannoo mallattoolee bakka 2 qoode: qo'annoo mallattoo yeroo murtaawaafi qorannoo mallattoo seenawaa. Inni duraa qorannoo mallattoolee yeroo murtaa'e keessatti keessumaa kan yeroo ammaa irratti xiyyeeffatee adeemsifamu yoo ta'u; inni boodaa immoo adeemsa yeroo dheeraa keessa akkaataa jijjiirama mallattooleen unkaafi hiikaan agarsiisan qo'achuun adda baasuudha.

Saussure emphasized that the study of signs should be divided into two branches - the synchronic and the diachronic. The former refers to the study of signs at a given point in time, normally the present, and the latter to the investigation of how signs change in form and meaning over time. Thomas A. Sebeok (2001:17)

Fakkeenyaaf, Afaan Ingiliziin jechi 'person' jedhu dur dooyyaarratti uffata taatonni uffatanii akkeessan ture jedhama. Har'a garuu jecha 'nama' jedhu bakka bu'uun beekama. Kun jijjiirama yeroo keessa haala itti mallattoon jijjiiramaa deemuu isaanii kan agarsiisu ta'uu mul'isa. Afaan Oromoo keessattis jechi 'gaalee' jedhu hiika hidda kan namoonni yeroo mana, dallaafi kkf ijaaran ittiin hidhatan ture. Har'a yeroo Afaan Oromoo afaan barreeffamaafi barnootaa ta'etti gaaleen hiika dabalataa argachuun caasaa afaanii ta'ee mul'ata. Jechoonni haala kanaan jijjiiramanii jiran hedduu ta'uu malu. Kaayyoon qorannichaa isaaniin adda baasuu waan hintaaneef yeroof fakkeenya kun ga'a. Marcel Danesi (2004:13) hayyuu xinmallattoo biyya Amerikaa Charles

Morris (1901-1979) wabeeffachuun maloota mallattoo: (1) hariiroo mallattoo lamaan gidduu jiru qoratu (2) hariiroo mallattoofi hiika bu'uuraa isaanii gidduu jiru kan qoratu (3) hariiroo mallattoofi fayyadamtoota gidduu jiru kan qoratu.

The American semiotician Charles Morris (1901-1979) divided semiotic method into: (1) the study of the relations between a sign and other signs, which he called syntactics; (2) the study of the relations between signs and their basic meanings, which he called semantics; and (3) the study of the relations between signs and their users, which he called pragmatics. Marcel Danesi (2004:13)

2.5 Maalummaa Mallattoo/The Meaning of Sign/

Mallattoon maali? Mallattoo jechuun waan tokko waan biraa bakka bu'uudha. Wanti tokko mallattoo ta'uuf unkaa irra deddeebiin mul'achuu danda'uusaafi tilmaamamuu danda'uusaa, ijaarama ibsamuu danda'u irraa qindaa'uu qaba. Mallattoon waamara: halluu, sochii qaamaa, libsuu ijaa, wantoota, hima herreegaafi kkf ofiin ala waan tokko kan bakka bu'an mara hammata. Fakkeenyaaf, halluu 'diimaa' yoo fudhanne mallattoodha; garuu jecha sana keessa qubeen jiran /d-ii-m-aa/fi haala sagaleessuu sana waliin kan wal hin qabanne hiika garagaraa qabaachuu danda'a. Diimaan ga'eessa; diimaan bilchaataadha; diimaan halluu tiraafikaa hiika dhabbadhu-balaan simudata jedhu qabuufi isaa ol qabaachuu danda'a. Mallattooleen, bu'uurumaan, akka waan ta'e (jechoota, suuraa, wantoota, kkf.) waan biraa bakka bu'uu agarsiisa. Mallattooleen wanta qabatamaa ibsuurra, mallattoolee biroo qofa agarsiisuurratti akka xiyyeeffatan John Duns Scotus (1308)fi William of Ockham (c. 1349) wabeeffachuun Marcel Danesi (2004:8-9) ibsa.

Hayyuun amantii qulqullichi Thomas Aquinas (1274) immoo mallattooleen ibsa miiraa irraa waan maddaniif wantoota qabatamaa agarsiisu jedha. Akka Eliade (1978: 115) jedhutti biqiltoonniifi dhagaan bu'uura amantii qabu. Biqiltoonni mallattoo hormaataati. Dhagaan immoo kan yeroo dhuma hinqabneef turuu danda'u; dhaabbataa- yeroo jiraatee darbe keessatti loogii kan hinqabne jechuun ibsa. Kanaaf egaa, wantoonni lafa kana irratti dhalli namaa itti fayyadamu uumamaanis ta'ee namtolcheen jiran marti mallattoodha kan jedhameef.

JOS (2005:1-2) akka dhugeeffannaa Oromootti yoo fudhannee ilaalle biqiltuun mallattoo jireenyaati; kanaaf yeroo jila aadaa jaarsoliifi hawwoliin coqorsa qabatani ayyaenffatu, jila adda addaa kabaju. Akkasumas, dhagaan jabaataa kan haalonni dhufanii darban salphaatti isa hinjijjiirre ejjennoo dhaabbataa qabaachuu isaa ibsa. Kanaaf, yeroo namni du’u lafa awwaala isaa dhagaa dheeraa *sooduu* dhaabuuf.

Hiikti mallattoo gar-tokkeen waliigaltee hawaasaa irratti kan hundaa’u yoo ta’u; gariin hafan immoo sochii namni dhuunfaa mallattoolee waliin taasisuun argama. Akka Thomas A. Sebeok (2001:15) jedhutti wanti uunkaa jireenyaa wantoota lubbuu hinqabneraa ittiin adda baasnu tokko mallattoodha. Pierce (1916) akka jedhutti hiikti mallattoolee argamuu kan danda’u waliigalteedhaan ta’ee qaamni hiika kennu sun gama hawaasummaan, haala galumsaan, ilaalcha dhuunfaadhaan ta’uu danda’a jedha.

2.6 Gosoota Mallattoolee/Kinds of Sign/

Dandeettiin dhala namaafi jireenyi hawaasummaa mallattoolee uumuu, itti fayyadamuufi jijjiiruu irratti bu’uureffata. Yeroo sochii qaamaa taasisisnu, haasofnu, barreessinu, dubbisnu, qophiilee Tv. daawwannu, sirboota gara garaa dhaggeeffannu, suuraa daawwannu, mallattooleetti fayyadamuufi hiikuurratti fuulleffanna. Ga’een jalqabaa hayyoota xinmallattoo mallattoolee adda baasuu, galmeessuu, gosootatti qooduufi akkamitti akka bakka bu’an gochuudha. Marcel Danesi (2004)

2.6.1 Qooddii Mallattoo ‘Pierce’

Hayyoonni garagaraa mallattoolee gosoota adda addaatti qooduun qo’achaa turan. Ibsiifi qooddiin Peirce (1916) fi Saussure kennan hundumaaf ka’umsa guddaa ta’aa tureera. Peirce faayidaa isaanii irratti hundaa’uun bakka jahaatamii jahatti (66) qoodeera. Isaan keessaa sadii akka armaan gadiitti kaa’ee jira. Isaanis: fakkaattii, agarsiistuu, mallattoo, kkf. Isaan kun irra deddeebi’anii warra mul’ataniidha.

i. Fakkaattii /Icon/- fakkaattii kanneen jedhaman wantoota wajjin hariiroo qulqulluu kan qaban kan akka: fakkii, maappii, suuraa, argamuu kan danda’aniidha. Fakkaattiin yaalii wantoota miiraan hubachuuti.

ii. Agarsiistuu /index/- agarsiistuu kanneen jedhaman immoo hariiroo qaamaan walqabate kanneen akka waan tokkotti quba qabuu, jechoota kanneen akka: as, achi, kuunne, kunee, kkf fi sababaafi bu'aan kan walqabatan fakkeenyaaf, aaraafi ibidda, qufaafi dhibee qorraa, balballi yoo rukutame namni ta'e ala jiraachuun, kkf kan hubachuun danda'amudha. Kallattii, yeroofi bakka waanti tokko itti argamuu ibsa.

iii. Mallattoo /symbols/- mallattoo kanneen jedhaman immoo hariiroo qulqulluu kan hinqabne waliigaltee namootaan kan uumaman fakkeenyaaf, jechoota, alaabaa, kkf kan baratamuu danda'amu fa'i jechuun mallattoolee bakka gara garaatti qoodu. Mallattoon immoo bu'aa seenaafi waliigaltee hawaasaan kan argamuudha. Yaada kana karaaa salphaan haala gabatee armaan gadiitiin ibsuun danda'ama.

Gosoota Mallattoo	Hariiroo Mallattoofi Hiikaa	Fakkeenya
Fakkaattii (Icon)	Hiikti fakkaachuun irra deddeebi'amee argamuu ykn dhaga'amuu kan danda'u	Fakkiilee garagaraa (chaartii, diyaagiraamii, kkf)
Agarsiistuu (Index)	Bakka bu'aan hariiroon ifa	Qubaan agarsiisuu, (gochibsa kuunnee, kunoo, as, achi fi kkf bamaaqaalee ana, isa, isin kkf)
Mallattoo (Symbols)	Hiikti waliigalteen argama	Mallattoolee hawaasaa (habaaboo, mallattoolee herreegaa, alaabaa, kkf)

Gabatee-1. Qooddii Mallattoo 'Pierce'

Marcel Danesi (2004:27-28)

2.6.2 Qooddii Mallattoo ‘Augustine’

Hayyuun qulqullichi Augustine (A.D. 354-430), gama isaatiin xinmallattoo mallattoolee uumamaa (mallattoo dhibee, mallattoo bineensotaa, fi kkf) fi mallattoolee waligalteen (namaan uumaman) jechuun adda basuu isaa Seboek (2001:16) irratti ibseera. Waliigala mallattoo uumamaafi mallattoo waliigaltee jechuun lamatti qoode.

2.6.3 Qooddii Mallattoolee Gamisaa

Mallattoo gamisaa jechuun hariiroo ibsa yaadaafi qabiyyee ykn bakka bu’aafi bakka bu’amaa ibsuuf oolaniidha. Fakkeenyaaf, mataa sochoosuun yoo gubbaatii gadi ta’e ‘eeyye’ jechuuf yoo bitaa-mirgatti ta’e immoo ‘lakki’ jechuuf ooluusaa warra agarsiisan jechuudha. Jechi kunis, oguma kalaqaa mul’atan kan akka sochii qaamaa, halluu adda addaa, sochii gara garaafi kkf hammata. Fakkeenyaaf, halluun adiin suuraa irratti mul’atan gammachuufi ifa agarsiisuuf oola. Karaa biraa immoo, halluun gurraachi faallaa halluu adiin gadda bakka bu’a jedha. Tulluun waaqayyoon, holqi immoo waan nama yaaddessuun fakkeeffamuun isaanii mallattoo gamisaan ibsama. Mallattoo keessatti, madaaliin haqummaa, habaaboon immoo jaalala calaqqisiisa. Inni tokko isa biraa ibsa jechuudha. Lakkoofsonni roomaa I, II, III... kkf fakkaattii waan sanaa- jechuun lakkoofsota sanaa, Qubeewwan fakkaattii sagalee gurraan dhageenyuu, suuraan fakkaattii waan ijaan agarruu, shittoon fakkaattii waan fuunfannuu, mi’aafi hadhaawaan fakkaattii waan dhandhamnee adda baasuun arrabaan jechuun Pierce ibseera.

2.6.4 Qooddii Mallattoo Yaaxxiana Xinmallattootiin

Yeroo ammaa kana immoo yaaxxinni xinmallattoo, mallattoolee kana bakka lamatti hira. Isaanis, mallattoolee jechaafi mit-jechaadha. Caasaa xinqooqaa biroo (jechamoota, gaaleewwaniifi kkf.) mallattoolee jechaan ibsaman jalatti hammatamu. Suuraan, sochiin qaamaafi kkf immoo mallattoolee mit-jechaa jalatti ramadamu. Marcel Danesi (2004:8-9)

2.7 Faayidaa Mallattoolee

Mallattooleen hawaasa keessatti tajaajila garagaraa qabu. Tokkoffaa mallattooleen falaasamaafi dandeettii hawaasa sanaa ibsu. Fakkeenyaaf, akkaataa itti meeshaaleen aadaa uumamaniifi hiikaa isaan qaban yoo ilaalle dandeettii kalaqaafi falaasamaa qabaachuu isaanii hubanna. Lammaffaan gama ilaalcha amantaan, hawaasummaafi dinagdeen waliin jiraachuu hawaasa tokkoo calaqqisiisa. Hawaasni mallattoo kana waliin fayyadamu rakkoo siyaas-dinagdee hinqabu. Ofii isaa waliin jiraachuufis ta'e hawaasa biraa waliin jiraachuuf mudaa hinqabu. Sadaffaan immoo beekumsaafi dandeettii hawaasa sanaa tursiisuuf mallattooleen humna cimaa qabu. Biraanuu (2015:64-65)

2.7.1 Faayidaa Mallattoolee Sirna Gaa'elaa

Meeshaaleen aadaa sirna gaa'elaa keessatti hawaasni itti fayyadaman faayidaa garagaraa qabu. Meeshaaleen kunneen fakkoommii mataa isaanii waan qabaniif sirnicharratti barbaachisoodha. Fakkeenyaaf, gaafa gaa'elaa uffanni aadaa, meeshaaleen akka gundoo booree, kallachaa, bokkuu, siiqqee, alangaa, kkf hawaasa kana keessatti fakkoommii mataa isaanii waan qabaniif gaafa gaa'elaa dirqama argamuu qaba. Akka tasaa yoo hinargamiin yoo hafe sirni sun akka hanquutti fudhatama. Mallattooleen uumamaan sirna gaa'elaa irratti barbaachisan itti fufiinsa dhaloota dhufuuf abdii waan horaniif marga, keelloo, ulumaayii, urgeessaafi kkf fayyadamu. Mallattooleen halluu uffataas gaa'ela sanaaf surraa kennuurra darbanii dhugeeffannaa amantaan waan walqabataniif hafuu hindanda'an. Nagaash(2014: 37)

2.7.2 Faayidaa Mallattoolee Meeshaalee

Meeshaaleen aadaa akka nuti ifttoominaafi gadifageenyaan yaannu taasisa. (Henare et al. 2007; Knappet 2005). Adeemsi yaaduu keenyaa kun immoo namaa namatti tamsa'a. Meeshaaleen aadaa akka kutaa qaama keenyaati. Fakkeenyaaf, uffata, meeshaalee faayaa garagaraa, dibataa, haala rifeensaa, kkf mara akka qaama keenyaatti ilaalla. Yeroo meeshaa kana fayyadamnu sammuu keenya qofaa utuu

hintane, qaamni keenyayyuu ni dabala. Gammachuu argannaa jechuudha. Yaada kana Alfredo González-Ruibal akka armaan gadiitti ibsa.

Material culture is used to think in both an explicit and in an implicit way (Henare et al. 2007; Knappet 2005). Material culture is an inherent part of our selves, of our own physical existence. Consider bodily ornaments, clothing, body modifications, hairstyles, but also glasses, microscopes or audiphones, who have become part of ourselves as sensory prostheses (Witmore 2006: 281). It is not only our mind that is extended through things Clark and Chalmers (1998)

Kana malees meeshaaleen aadaa dandeettii kalaqaa hawaasa sanaafi eenyummaa isaanii ibsuuf dorgomaa hinqaban. Haalli bokkuun, kallachi, caaccuun, siiqqeeffii kkf uumaman beekumsa ammayyaa waliin walbira qabamee yoo ilaalamu dandeettiin kalaqaa warra durii hubannaa gadifagoo akka gaafatan hubachuun danda'ama.

2.7.3 Faayidaa Mallattoolee Waaqeffannaa

Mallattooleen Waaqeffannaa muuxannoo waaqeffannaa abbootii irraa dhaalle agarsiisu. Abbootiin keenya dur: marga, meeshaalee aadaa, uffata aadaa, kkf qabatanii muka jalatti tulluutti ba'anii ykn laga bu'anii uumaa kadhatu ykn galateeffatu. Bakkii itti waaqeffaaniifi wanti isaan qabatanii waaqeffatan hiikafi falaasama mataa isaa qaba. Nus wantoota isaan qabatanii waaqeffatan sana qabannee galateeffanna. Isatu eenyummaa keenya calaqqisiisa. Gama biraan akkuma amantaalee biroo fakkeenyaaf, amantaan Ortodoksii yeroo bataskaana bira ga'an gadi jedhanii harka isaanii mirgaan fuula isaanii irratti mallattoo fannoo sararanii darban, amanataan waaqeffataa immoo marga bishaaniin tuqee bitaa mirgatti facaasee irreeffatee waaqayyoon galateeffata. Kan pirotestaantiis yoo ilaalle, yeroo galateeffatan boquu isaanii gadi qabatanii ija isaanii dunuunfatanii kadhatu. Waaqeffataan immoo barruu harkasaa lamaan garaa waaqatti olqabee yaa waaq barruu koo sitti qabe barruu kee natti qabi, barruun kee qulqulluudha jechuun galateeffata. Amantaalee addunyaa biroos yoo fudhanne hundi isaanii mallattoo ofii qabu. Kanaaf egaa mallattooleen kun amantaa sanaaf hiikkaa mataa isaanii ta'e qabu. Kun immoo eenyummaa amantii ofii himuuf mallattoon humna cimaa qabaachuu mul'isa. Dirribii(2010)

2.7.4 Faayidaa Mallattoolee Uumamaa

Mallattooleen uumamaan walqabatan hedduun hariiroo isaan dhala namaafi walii isaaniif qaban akka cimu taasisu. Kun immoo sirnakkoo keessatti bu'aa guddaa qaba. Inni tokko isa biraaf bakka kennee akka waliin waliif jiraatan mallattoon ga'ee guddaa taphata. Yaada kana hayyoonni Eliade (1978: 115), JOS (2005:1-2) kitaaba isaanii keessatti uumamoonni akka biqiltootaa, dhagaa namoonni itti fayyadaman hiika mataa isaanii ta'e akka qaban ibsaniiru.

2.7.5 Faayidaa Mallattoolee Aadaa Hojii

Namni tokko jiraachuuf hojjechuun dirqama. Waan hunda immoo qofaa hojjechuun hindanda'amu. Akkuma wanti qofaa hojjetamu jiru wanti gamtaan hojjetamuu malan hedduutu jira. Kanaaf aadaa hojii keessatti mallattooleen akka hawaasni walgargaaree waliin hojjetu taasisa. Kun immoo tokkummaa isaanii cimsa. Tokkummaa qabaannaan wanti hundi jira.

2.8 Caasaalee Mallattoo

Mallattoon gosa kamiyyuu kan isaan ittiin hubataman waan tilmaamamu qabaachuufi caasaa fulla'aa ta'e qabachuudhaani. Fakkeenyaaf, Thomas A. Sebeok (2001:18-19) mallattooleen dhala namaa harki caalaan isaanii hiika irra keessaafi hiika dhokataa qabu. Kunis haala itti fayyadamaafi galumsa keessatti mul'ataniin ta'a. Akkasumas, Marcel Danesi (2004:14): Mallattoo ta'e tokko irraa hiikti argamuu kan danda'u dura akka mallattootti fudhachuudha. Kunis mallattoon caasaa qabaa jechuudha. Wanti tokko mallattoo ta'uuf: (1) addummaa qabaachuusaa (hariiroo); (2) haala tilmaamamuu danda'utti qindaa'uusaa. Kan duraa, caasaa '*paradigmatic*' yoo jedhamu; inni boodaa immoo caasaa '*syntagmatic*' jedhama. Fakkeenyaaf, lama, nama jechoonnii kun lamaan sagalee /l/ fi /m/ n adda bahuun hiika adda addaa qabaatan. Caasaan haala kana adda baasuuf itti fayyadamnu kun '*Pragmatics*' jedhama. '*Paradigmatic*' n caasaa mallattoolee jechootaa qofa utuu hintaane caasaa mallattoolee hundaati. Akka fakkeenyaatti kophee miila bitaafi mirgaa adda baasuun, muuziqaa keessatti- sagalee olkaasuufi gadi buusuun, sochii qaamaa keessatti- mataa

gubbaatii gadi, oliifi gadi raasuunfi dalga bitaafi mirgatti raasuun hiika adda addaa qabaachuu mul'isa. 'Syntagmatics'-n mallattoolee hunda keessatti mul'achuu danda'a. Fakkeenyaaf muuziqaa keessatti 'melody', kopheen lama bifaan, gosaan, guddinaan, lakkoofsaan, haalaan, fi kkf tokko ta'ee bitaafi mirgi isaa garuu adda. Caasaan birsagaa fakkeenya caasaa 'syntagmatics' ta'a. Waliigala caasaa qindaa'ina mallattoolee bu'uureffata. Kun bal'inaan xinqooqa keessattis mul'ata.

2.9 Akkataa Mallattooleen Itti Hiikaman

Aadaa hawaasa tokkoo keessatti mallattooleen addaddaa hedduun mul'atu. Mallattooleen kunis, akkamitti dhiyaatu? Akkamittis hojiirra oolu? Gaaffileen jedhan ka'uu malu. Addaddummaan hinjiru taanaan hiikti jiraachuu hindanda'u. Gabaabaan hinjiru taanaan dheeraan, dukkanni hinjiru taanaan ifti, gaariin hinjiru taanaan yaraan/badaan... jiraachuu hindanda'u. Xinmallattoo jechuun qorannoo haala itti mallattooleen hiika argataniidha. Mallattooleen qaama jiruu hawaasaa keessaa tokko.

Saussure-n akka jedhutti xinmallattoon bakka bu'aa fi bakka bu'amaan hiika argata. Bakka bu'aan kan hiika baatu ykn maddisiisu yoo ta'u, bakka bu'amaan immoo hiikichuma mataa isaati. Hariiroon isaanii kunis itti yaadamee osoo hintaane tasa kan ta'eedha. Utuu itti yaadameeti ta'ee jecha tokkoof bakka gara garaatti afaan gara garaan hiika tokko qabata ture. Mallattooleen biroos akkasuma. Bakka bu'amaan gosa lama qaba. Isaanis, (a) *Bakka bu'amaa qabatamaa*, fakkeenyaaf, kan akka beeylada manaa 'adurree' jennuu- qabatamaan lafarratti arguu dandeenyuufi (b) *Bakka bu'amaa dhokataa* kan akka 'yaada ifaa' gucaan bakka bu'u; qabatamaan utuu hintaane arga yaadaan qofaa arguu kan dandeenyu jechuudha. Bakka bu'amaa dhokataan sammuu qofaan yaadnee bira ga'uu kan dandeenyuudha. Mallattooleen hubatamuuf qaamaan mul'achuu baatanis, wantootaafi yaadota ibsuuf nugargaaru. Marcel Danesi (2004) Hiikti kunis caasaa liixxaa wanta jedhame duuba jiru sana ittiin hubatan qaba. Fakkeenyaaf, haala sheekkoon ittii qindaa'ee barraa'uufi ittii himamu seera dhokataa qaba. Seerri dhokataan akkanaa kun xinmallattoo waliin walfakkaata.

2.9.1 Qajeeltoowwan Mallattooleen Hiika itti Argatan

Qajeeltoowwan mallattooleen hiika itti argatan afurtu jira. Isaanis:

1. Wantoonni ofiif hiika hinbaatan, waliinis hindhalanne. Hiikti mallattoo beekumsa ykn waan kaayyoo keenyaan walsimatu hubachuun argama.
2. Hiikti mallattoolee afee kamiyyuu ilaallata. Yaada ykn hiika duuba afee jiru irraa akkamitti akka isaan calaqqisan irraa ka'uurra qorannaa afaanichaafi caasaa afee sanarraa eegaluun hiikuufi achumaan hiikichas hubachuu barbaachisa.
3. Mallattooleen bifa sheekkootiin ykn seenessaatiin yoo dhiyaates, guutummaan guutuutti sheekkoo) dha jechuumiti. Dhimmoota hawaasumma, siyaasaafi haasbarruu keessatti mul'ataniin walqabsiisuun hiikuun barbaachisaadha.
4. Mallattooleen yeroo hiikaman irra keessa qofaa ilaaluun utuu hintaane hubannaa gadifgoo gaafata. Bronwen Martin and Felizitas Ringham (2000:7-8)

2.9.2 Sadarkaa Barbaachisummaa Hiika Mallattoolee

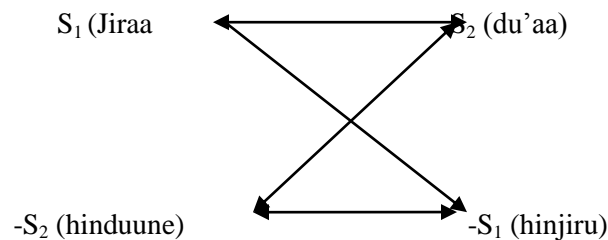
1. Sadarkaa Hiika Irra Keessaa - hiika irra keessaa jechootaafi caasaalee mul'atan irratti hundaa'uun kennamuudha. Karaa biraa qaamolee miiraa: arguu, dhagahuu, dhandhamuu, fuunfachuufi xuxxuquun hiika kennamuu danda'amuudha. Caasaa himootaa afee keessa jiranii walitti fiduun hiika isaa hubachuun danda'ama. Kunis facaatii jechootaa ykn himootaa hubachuu, kamtu baay'inaan akka irra deddeebi'amee mul'ateefi faallaa waan jedhame sanaa xiinxaluun ergaa barbaadamu argachuun danda'ama. Kana malees, caasluga hima sanaa fi haala dubbataa ykn dhaggeeffataa hubachuun dhageettii dubbataa, haala sagaleessuufi kkf irraa ergaasaa salphaatti argachuun danda'ama.

2. Sadarkaa Hiika Seenessaa -Hiika sadarkaa irra keessaa caalaa dimshaashaafi dhokataadha. Hiika haasbarruu mara irraa, karaa saayinsawaa, qor-hawaasummaa fi oguma kalaqaa ta'een kennamuudha. Sadarkaan seenessuu kunis moodeloota lama qaba. Isaanis: Inni tokko, Seenessa Sochii Qaamaa hariiroo afee dhiyaate keessatti matimaafi antimaa gargaaraafi mormaa, ergamaafi ergaa simataa, gidduutti sochii

taasifamu mara hammata. Inni biraa, Seenessa Aartii Hurrubummaa, Waliigaltee/amansiisuu, dandeettii raawwii, fudhatamummaan hiikuudha.

3. Sadarkaa Gadifagoo (Dhokataa)- Erga sadarkaa seenessuu keessa darbamee sadarkaa itti aanudha. Yeroo tokko tokko sadarkaa ergaa jedhamee beekama.

Caatoo Hariiroo Hiika Faallaa

S_1 fi S_2 walii faallaadha. Inni duraa jiraachuu isa boodaa hima.

S_1 fi $\neg S_1$ walmormaadha. $\neg S_1$ sobsiistuu/negates/ S_1 .

S_2 fi $\neg S_2$ walmormaadha. $\neg S_2$ sobsiistuu/negates/ S_2 .

$\neg S_1$ fi S_2 walhimu. $\neg S_1$ agarsiiftuu S_2 .

$\neg S_2$ agarsiiftuu S_1 ti. *Bronwen Martin and Felizitas Ringham (2000: 8- 13)*

2.10 Aadaa/ Culture/

Gaaffii aadaan maalii jedhu waan salphaa miti. Hiikti aadaa saayinsawaa ta'e inni jalqabaa jaarraa 19ffaa keessa lammii Biriitish Edward B. Tylor (1832-1917) kitaaba isaa '*Primitive Culture*' bara (1871) maxxanse keessatti, "aadaan yaada bal'aa (walxaxaa) beekumsa, amantaa, aartii, safuu, seera, duudhaa, fi kkf barsiifatoota biroo gareen hawaasaa waliin qooddatan hunda hammatuudha" jedha. Aadaa jechuun beekumsa gareen hawaasaa waliin jiraatuu qooddatuudha. Kunis waan gareen hawaasaa qabu, yaaduufi godhu mara hammata. Aadaan kun immoo beekumsa kuufamaa dhalootaa dhalootatti darbaa dhufeedha. Aadaan umamaan utuu hintaane kan dhalli namaa amaleeffateedha. Kanaafuu, aadaan meeshaaleerraa, yaadarraa, sonarraa, ilaalcha hawaasaarraafi haala jireenyaa irraa madda.

Culture is socially transmitted knowledge shared by some group of people and everything that people have, think, and do as members of a society. Culture is also the non biological means of human adaptation. Therefore, all cultures are made up of material objects, ideas, values, and attitudes and patterned ways of behaving. Addisu(2012:8) Qorannoo fookloorii kan hinmaxxanfamne.

Hawaasa tokko keessa aadaan garagaraa jiraata. Faallaa kanaan, hawaasni hedduun akka aadaa waliigalaa tokko jala jiraataniitti hubatamuu qaba. Fakkeenyaaf, aadaa warra Afirika, aadaa warra Awurooppaa, aadaa warra Eeshiyaa, kkf. Hawaasni teessuma lafaafi seenaan walqabsiisee yeroo fi bakkaan aadaa isaa murteeffata.

Mallattoon jalqaba akka si'eessituu wantootaatti eegalama. Sana booda, gulantaa lammataan fayyadamtootaan hariiroo wanta waliin qabu maddisiisuun itti fufa, yoo wanti jedhamu sun qabatamaan mul'achuu hindanda'u ta'ellee jechuudha. Dhumarratti, mallattoon sun matuma isaatiin madda beekumsaa addunyaa ta'a, sababni isaa takkaa aadaa hawaasaa keessa waan seeneefi tajaajila olaanaaf tamsa'eera waan ta'eef. Aadaan bu'uurumaan, toftaa 'mallattoo tursiisuun uummataaf tamsaasuun tajaajila adda addaarra akka ooluuf gargaarudha.

Charles Peirce referred to these three dimensions as firstness, secondness, and thirdness. A sign starts out as a sensory structure, that is, as something that has been made to simulate an object in terms of its sensory properties. It is then used by the sign-user to establish a connection to the object, even if the actual object is not present for the senses to perceive (= secondness). Finally, the sign itself becomes a source of knowledge about the world, once it enters the world of culture and distributed for general usage (= thirdness). Cultures are, essentially, "sign-preserving" systems that distribute signs to people for various kinds of practical purposes. Marcel Danesi (2004:22)

Hayyuun xinmaddaa Clifford Geertz (1973: 23): "...without culture human beings would be 'unworkable monstrosities', with few useful instincts, few recognizable sentiments, and no intellect." Yaada kanarraa wanti hubatamu aadaa malee dhallii namaa waan badaa waa hojjechuu hindndeenyee, bu'aa xiqqaa, hubannaa xiqqaa, beekumsa kan hinqabneedha jechuu isaati. Aadaan jiruu hawaasaa keessatti iddoo olaanaa qaba.

Hariiroo xinmallattoon hawaasa, meeshaaleefi sammuu waliin qabu jedhu keessatti qorannoon, Roland Posner mata duree, "Basic tasks of cultural semiotics" jedhu fuula

17 irratti akka ibsetti hawaasni gareen jiraatu mallattoolee waliin fayyadamu, qaroomina miishaalee mallattoolee aadaa baatanfi sammuu mallattoo waliigalte uumuun aadaa keessatti itti fayyadamaa turaniiru. Hiriiron sadeen isaanii kanaa mallattooleerratti kan hundaa'eefi haala itti mallattoolee kanneen itti hiikkatan ykn hubatan hammata. Hawwsni aadaa keessatti mallattoolee kanneenitti fayyadamuun waliigalteen meeshaaleefi yaada tokko irratti waalligaluun itti fayyadamu. Mallattooleen kun aadaa hawaasaa qofarratti kan raawwataman utuu hintaane bineensotarratti, meeshaaleerrattifi aadaa namoonni, biensooniifi meeshaaleen haala waliin socho'anii dabalata. Akkasumas, qunnamtii isaan karaa mallattoo waliin qoddatoota waliin taasisan mara hammchuu isaa bal'inaan himeera.

One of the benefits of this semiotic analysis of social, material, and mental culture is that it provides a non-arbitrary way of relating the subject areas of social anthropology, material anthropology, and cultural anthropology to each other. If a society is definable as (a set of) sign users, a civilization as (a set of) texts, and a mentality as (a set of) conventional codes, then these three domains are systematically related, since sign users are dependent on codes if they want to understand texts. The semiotic approach thus offers a basis for the demonstration of the unity of the subject areas of anthropology, archaeology, and the other culture-related disciplines. It does so by claiming that cultures are special sign systems. This thesis, formulated in the introduction above, can now be made more precise as follows: Culture as a sign system consists in individual and collective sign users producing and receiving texts, which use conventional codes to convey messages which enable the sign users to solve problems.

This explication of the concept of culture applies not only to human cultures, but also to those of animals, and even to those of machines, as well as to cultures in which humans, animals, and machines operate together and regulate their interactions through shared sign conventions. (Roland Posner: 17)

Yaadi olitti ka'e kun egaa mallattoon jiruufi jireenya hawaasaa keessatti, aadaa, meeshaalee fi sammuu namaa waliin walitti hidhata cimaa akka qabu, akkasumas bineensota waliin hariiroo qaban ibsuurratti qabuufi faayidaa inni rakkoo hawaasummaa isaan mudatellee karaa mallattoolee furachuu akka danda'an nutti mul'isa.

2.11 Sakatta’a Qorannoowwan Walfakkii

Qorannoowwan mata duree kanaan walqabatani hojjetaman akka qorannoowwan walfakkiitti dhiyaataniiru. Dhiyaannaan isaanii kunis walfakkeenyaafi addadduummaa qorannoowwan kanneeniifi qorannoo kana gidduu jiru irratti xiyyeeffachuunidha. Kunis kutaa saditti qoodamuun dhiyaateera. Inni duraa, qorannoowwan sadarkaa digirii jalqabaatti kanneen adeemsifamaniidha. Kan lammattaa immoo qorannoowwan sadarkaa digirii lammataatti adeemsifamaniidha. Sadaffaarratti kanneen dhiyaatan immoo qorannoowwan sadarkaa adda addaatti afaan garagaraan hojjetamaniidha. Sadeen isaaniyyuu duraaduubaan dhiyaatani jiru.

2.11.1. Qorannoowwan Sadarkaa Digirii Jalqabaatti Adeemsifaman

Jiinanus (2010) qorannoo mata duree, ‘Qabiyyee Meeshaalee Ulfoo Amantii Oromoo Aanaa Tokkee Kuttaayee Irratti Xiyyeeffate’ jedhu keessatti Oromoon falaasama amantii isaa keessatti meeshaalee ulfoo ta’an kanneen akka callee, caaccuu, siiqqee, kallachaafi bokkuun bakka guddaa qabaachuu isaanii ibsa. Akkasumas meeshaaleen kunneen faayaafillee ooluu akka danda’an ibsee jira. Meeshaaleen kunniin meeshaalee uummanni Oromoo yeroo jila garagaraa keewwachuun itti fayyadamuudha. Hiikti isaan qabanis qorannoo kana waliin hidhata qaba. Haata’u malee, qorannoon isaa kun hiika mallattooleen kun qaban irratti utuu hintaane, qabiyyee isaanii irrattiidha. Kun immoo garaagarummaa qorannoo kanneen lamaan gidduu jiru mul’isa.

2.11.2 Qorannoowwan Sadarkaa Digirii Lammataatti Adeemsifaman

Mulgeetaa (1997) qorannoo mata duree, ‘Sirna Gumaa Ija Waldhabbi Hiikuutiin Hawaasa Oromoo Aanaa Ada’aa Liiban Keessatti Adeemsifamurratti Xiyyeeffate.’ Qorannoon kun mataduree xiqqaa, Meeshaalee Sagada Irratti Dhiyaatan’ jedhu jalatti maalummaafi faayidaa Bokkuu, Kallachaafi Caaccuu addeesseera. Akkasumas, ilaalchaafi faskkoommii meeshaaleen kun hawaasichaaf qabu bal’inaan ibsaniiru. Falaasamniifi kabajni hawaasni meeshaalee kanaaf qabuu hiika mallattooleen kun qabaataniif gumaacha guddaa akka qabaatu taasisa. Kun immoo mata duree kanaan

akka walfakkaatan taasisa. Qorannoo Mulugeetaa kun garuu, mataduree, kaayyoofi galma isaatiin qorannoo kanarraa adda.

Caalaa (2014) qorannoo, ‘Xiinxala Fakkoommii Meeshaalee Ayyaanaa Warra Oofaa Aanaa Meettaa Roobii’ jedhu keessatti meeshaaleen warra ayyaanaa hiika adda addaa qabaachuu isaanii ibsee jira. Meeshaaleen warra ayyaanaa kun mallattoolee uummanni Oromoo itti fayyadamaa tureefi jiru waan ta’eef qorannoo kanaan walitti dhufeenya qaba. Garuu qorannoon kun fakkoomii meeshaalee ayyaana ayyaantuu warra Oofaa qofarratti xiyyeeffachuun isaa adda isa taasisa.

Imaanaa (2007) qorannoo, “Qaaccessa Qabiyyee Faaruu Amantii Duudhaa Oromoo Naannoo Shawaa Irratti Xiyyeeffate” kan jedhu keessatti meeshaalee ayyaanaa kanneen akka callee, caaccuu, qorxii, sabaroo, kallacha, bokkuufi kkf kaasuun isaa qorannoo kanaan wal isaan fakkeessa. Garuu qorannoon kun xiyyeeffannoon isaa qabiyyee faaruu amantiiti malee hiika mallattoolee kanneenii miti. Kunimmoo qorannoolee kanneen lamaan adda isaan taasisa.

Darajjee (2015) qorannoo, “Qaaccessa Sirnaafi Fakkoommii Fuudhaafi Heeruma Eeboo Hirkifachaa Aadaa Oromoo Gujii Mattii Aanaa Booree” jedhu Boqonnaa Afur fuula 73 irratti waa’ee gaa’elaa keessatti maatiin intalaafi gurbaa gaaratti waliin ba’uun faroo (milkii) ilaallatu. Faroon kun simbira gammoojjii dugda ishiirratti gurraachaafi garaa ishee jala immoo adii taate sagalee dhageessistu qabdi. Sagaleen simbira kun mallattoo gaariifi badaa qaba. Sagalee kana namni hundi adda baasee hinbeeku. Namni adda baasee beeku jira. Nama itti dhalatee guddatetu beekke hiika. Yaanni kun simbira sana akka mallattoo gaariifi badaatti ilaalee jira kunis sagalee isheen dhageessistuun murtaa’a. Akkasumas uffata, nyaatafi dhugaatii, meeshaa aadaa sirna fuudhaafi heerumaa irratti fayyadaman qorannoo isa haaraa kana waliin walitti dhufeenya ni qabaata.

2.11.3. Qorannoowwan Sadarkaa Garagaraatti Adeemsifaman

Bartels (1983:141) qorannoo mataduree, ‘Oromoo Religion, Myths and Rites the Western Oromo of Ethiopia’ jedhu keesatti kallachi hawaasa Oromoo biratti kabajamaafi sodaatamaa akka ta’eetti kaa’ee jira. Meeshaaleen ulfoo hiika guddaa akka qabu agarsiisa. Qorannoon isaa kun dhimma amantii irratti fuulleffatus meeshaaleen yeroo jila amantii itti fayyadaman hangam hiika qabeessa akka ta’aniifi mallattoo uummata Oromoo ta’uu isaa ibsa. Kanaaf qorannoo kana waliin walitti dhufeenya qaba. Garuu qorannoon kun mallattoolee amantii waliin walqabatan qofa waan kaasuuf qorannoo kanarraa adda.

Dirribii (2007:109) kitaaba isaa “Ilaalcha Oromoo: Barroo Aadaa, Seenaafi Amantaa Oromoo” jedhu keessatti waa’ee meeshaalee aadaafi hiika isaan hawaasa keessatti qaban bal’inaan ibsee jira. Qorannoo kana caalaa bal’aadha. Sana keessa qabiyyeen jiran garuu qorannoo kanaaf utubaa ta’uu danda’aniiru.

BOQONNAA SADI: MALA QORANNOO

Mala qorannoo yeroo jennu qorannoon kun mala isa kamiin akka qophaa'e, malleen odeeffannoon ittiin funaanaman: afgaaffii, daawannaa, sakatta'a, marii garee kkf mala iddattoo ittiin filataman-iddattoo waliin makaa, iddattoo ramaddii, iddaattoo itti yaadee, iddattoo eerummaafi kkf ta'uu malu. Maloota jiran kana keessaa qorannoo kanaaf amalaafi gosa qorannoo eeraman keessaa mijataafi bu'a qabeessa ta'e filchuun akka gaggeeffamu ta'eera.

Qorannoon kun gosa qorannoo akkamtaatti (qulqulleeffataa) fayyadamuun kan gaggeeffame yoo ta'u, sababni malli kun itti filatameefis meeshaalee funaansa ragaa qorannichaaf barbaachisan argachuuf mijataa waan ta'eef. Kanaafuu, mala qulqulleeffataa bu'uureffata jechuudha. Sababnisaa odeeffannoon guurame lakkoofsaan osoo hintaane ibsuutiin hiika kan argate waan ta'eefidha. Kanarratti, Abiyfi kaawwan (2009) yoo ibsanu, *"Qualitative research involves studies that do not attempt to quantify their results through statistical summary or analysis,"* jedhu. Dabalataanis, akka Jonessen (2002) fi Dastaan (2013) immoo Yelew (2006) wabeeffachuun akka ibsanitti malli qorannoo akkamtaa yaada mala qorannoo qulqullinaa of keessatti hammata jedhu. Kun immoo odeeffannoo afgaaffii, daawwannaafi marii gareen argaman bal'inaafi gadifageenyaan ibsuuf gargaara.

Akka Spradley (1979) ibsutti, qorannoon aadaa hawaasaa irratti geggeeffamu waa'ee hawaasichaa qorachuurra darbee hawaasicharraa barachuurratti xiyyeeffata jedha. Qorannichi akkaataa hawaasni Oromoo aanaa kanaa mallattoo itti hiikkatuufi hubatu ilaalchisee haala jiru ibsuurratti kan hundaa'edha. Qorannoon kunimmoo 'Qorannoo Aadaa Hawaasaa' jalatti ramadama. Qorannoon gosa akkanaa kun waan jiruufi jireenya dhala namaa keessatti mul'atan: duudhaa, dandeettii, dadhabina, cimina, fedhii, jaalala, jibba, gadda, gammachuu daawwachuun, gaafachuun, yaadannoo qabachuufi waraabuun ragaalee funaanuun adeemsifama.

3.1 Madda Odeeffannoo

Madda ragaa tokkoffaa ta'uun kan filataman namoota akka iddattootti filatamanidha. Sababiin isaas, namoonni kun kallattiin mallattoo kana hawaasa kana keessatti dhimma itti bahaa waan jiraniif. Inni biraan immoo daawannaa qorataatiin wayita aloolaa taasifaman marti akka madda ragaa tokkoffaatti fudhatamaniiru. Akka madda ragaa lammaffaatti kanneen fudhataman immoo barreeffamoota: kitaabota, barruuleewwan, yaadannoo dhuunfaa, qorannoolee aadaa shan ta'an, dhimma kanaan walqabataniis sakattat'amaniiru.

3.2 Iddattoo

Iddaattoo jechuun namoota qorannoo sanaaf filataman jechuudha. Kanas William M.K. Trochim (2006) yommuu ibsu, "*The **sample** is the group of people who you select to be in your study.*" jedha. Namoota aanichaa mara hirmmachisuudhaan utuu adeemsifame yeroo bal'aa, baasiifi humna namaa guddaa gaafata. Kanaaf yeroo, maallaqa, humna namaafi kkf qusachuuf yaadamee jamaa qorannoon sun irratti fuulleeffate keessaa iddattoota filachuun adeemsifameera.

Qoratichis qorannoo kana gaggeessuuf iddattoon dhimma itti bahe gosa iddatteessuu keessaa mit-carraadha. Sababni isaas, jamaa filataman keessaa iddattoo filachuuf carraan waan hinfayyadanneefidha. Kanaafuu, qoratichi namoota dhimmicharratti hubannoo qabu jedhaman iyyaafachuun eerummaan filatamaniiru. Kunis nama waa'ee mallattoolee aadaa hinbeekne gaafachuurra nama aadaa sanaan jiraatuu fi beekumsa waliigalaa qabu waan ta'aniif qorannichaaf bu'a qabeessa ta'a. Qorannoo kana keessatti ayyaantuu (abbaa qaalluu) 3 manguddoota dhiiraa 20 dubartoota 10 waliigalatti 33 fudhachuun gaggeeffame. Haaluma kanaan qorataan qorannoo kana odeeffannoo barbaachisu funaanuuf manguddootaafi namoota duudhaa kana irratti hubannoo ykn beekumsa gahaa ta'e qaban jedhamanii yaadaman ganda kana keessaa tokkoo tokkoo isaanii bira ga'uuf mala salphaa filachuun adeemsifame.

3.3 Mala Odeeffannoon Itti Funaanaman

Ragaalee funaanuuf toftaaleen garagaraa qorannicha milkeessuuf oolan jiru. Qorannoon qulqulleeffataa (akkamtaa) dhugaa hawaasa tokko keessa jiru bira ga'uuf mala funaansa ragaa addaddaatti gargaaramuu danda'a. Fakkeenyaaf, qorataan yaadannoo dirreerraa qabatame, teeppii, kaameraafi viidi'oon waraabameefi kkf fayyadamee odeeffannoo funaannachuu danda'a. Solomon (2004) fi Goldstein (1964) yoo ibsan, qorannoon akkanaa daawwii, afgaaffii, ragaalee barreeffama addaddaa sakatta'uufi marii gareetiin ragaa funaanuun qorannoo geggeessuun danda'ama. Qorataan qorannoo qulqulleeffataa fayyadamus haala addaddaatiin waan ilaaluuf malawwan ragaaleen ittiin funaanaman afgaaffiifi daawwiin kallattiidhumaan hawaasa keessaa funaaname. Sanaan booda, odeeffannoo argame qaaceffamee dhihaateera. Haaluma kanaan madda ragaa tokkoffaafi lammaffaa irraa odeeffannoo toftaa afgaaffii, sakatta'a galmee fi dawannaan funaanamanii jiru.

3.3.1 Afgaaffii

Afgaaffiin toftaa faayidaa mallattooleen hawaasa keessatti qabaniifi haala kamiin akka hiikaman beekuuf baay'ee murteessaadha Kunis toftaa qorataan odeef-kennitoota irraa ragaa afaaniin funannatuudha. Namoota odeeffannoo laatanii fi qoratan fuulleetti walarguun odeeffannoo kan fudhatuudha. Afgaaffiin meeshaa funaansa ragaa odeeffannoo baay'ee murteessaa ta'e bifa gaaffii banaafi cufaatiin qopheessuun gaafachuudha. Gaaffiin dhiyaatu mit-caaseffamaa yoo ta'e filatamaadha. Sababiin isaas haala odeef-kennitootaa irratti hundaa'ee jijjiiramuu akka danda'utti; kunis odeeffannoon barbaachisaa ta'e miliqee akka hinhafneef gargaara. Haayyonni garagaraa faayidaa mala kanaa kallattii adda addaatiin ibsu. Punch (1998:56) Afgaaffiin qorannoo akkamtaa keessatti ragaa kuusuun walitti qabuuf murteessaafi hubannoo namoonni waan tokkorratti qaban baruudhafis ta'ee namoota biroos hubachiisudhaaf mala cimaa akka ta'e ibsa.

Yeroo baay'ee odeef-kennitoonni qorannoowwan aadaa, namoota barreessuufi dubbisuu hindandeenyedha. Waan kana ta'eef, malli filatamaan qorannoo kanaatiif

odeeffannoo funaanudhaaf mijataa ta'e afgaaffiidha. Gama biraatiin afgaaffii fayyadamuun odeef-kennaan wanta beeku waan kanaan dura raawwateefi wanta arge akka ibsuuf karaa bana. Haaluma kanaan odeeffannoowwan mallattoo tokko duuba jiran baruudhaafis tola. Gaaffiileen kunis, odeef-kennitoonni osoo hindhiphatiin kolfaa taphachaa, boqonnaa fudhachaafi wantoota gaafataman ka'umsa godhatanii hanga beekan muuxannoo ofiifi namoota biroos eeruun deebii kennu.

Xiyyeeffannoon abbootii amantaa sadan ta'anis odeeffannoo funaanuuf jalqaba gaaffiileen kaayyoo qorannichaan walsiman 10 qopaa'an. Sana booddee namoota iddattoo eerummaan filataman abbootii amantii waaqeffataa sadan bira deemuun namoota dhimma mallattoolee aadaa beekan akka eeraniif gaafataman. Ooeffannoo isaan ofii isaanii kennan erga qabaatameen booddee gara warra eeramees manaa manatti deemuun yaada isaanii yaadannoo qabachuun adeemsifame. Sana booda, namoota hiika mallattoolee kanaa beekan amantii garagaraa irraa dhiira ja'aafi dubara afur waliigala 10 iddoo garaagaraatii iyyaafachuun walitti qabamanii garee namoota shan qabuun dhiiraafi dubartoota adda baasuun bakka lamatti qoodamanii afgaaffii kurnan isaaniif dhiyaaterratti akka mari'atan taasifame. Yaada garee lamaan irraa argame yaadannoo qabachuun odeeffannoo abbootii amantii sadanii waliin walitti dhufeenya qabaachuu isaa mirkaneeffachuun cuunfamee qabame. Namoota 23n hafaniif afgaaffiin isaaniif dhiyaatee deebiin isaan hiika mallattoolee kana akkamitti akka kennaniifi akkamittifi eessatti akka fayyadaman ibsan cuunfamee qabatame. Adeemsa kanaan hiika mallattoo irratti namoota odeeffannoo kennuu danda'an jaarsota buuleeyyiifi ga'eessotaa hirmaachisuun raawwatame.

3.3.2 Daawwannaa fi Hirmaannaa

Daawwannaan odeeffannoo qorannoo tokkoof barbaachisan funanuuf toftaalee barbaachisan keessaa tokkodha Kunis, gosoota mallattoolee jila kanarratti hawaasni itti fayyadamuufi hiika isaanii adda baafachuuf gargaara. Qorataan jila irratti argamuun mallattoolee hawaasni Oromoo aanaa kanaa itti fayyadaman daawwachuun yaadannoo dhuunfaa qabachuufi suuraan deeggaruun mallattoolee gara garaa

funaanuufi hiika isaaniis gaafachuun galmeeffachuun raawwatameera. Jilli daawwatames, cidha, ayyaanota gara garaa kan akka: masqalaa, faasikaa, Ireessaa Odaa Bulluq dawachuun hiikti isaan qaban walitti qabameera. Gaaffileen duraan ka'an kurnan qorataatiin guutamaa taatee ta'an suuraan deeggaruun qabameera.

3.3.3 Sakkatta'a Galmee

Toftaa qorataan ragaa funaanuuf fayyadame tokko sakatta'a galmeeti. Ragaan dabalataa hiika mallattooleefi tooftaa mallattoolee hayyoonni adda addaa itti hiikan kan odeeffennitootaan walbira qabuun madaaluuf gargaara. Dabalataan wantoota mata duree kanaan walqabatanii barreeffamee kaa'ame dubbisuun barbaachisaadha. Galmee bifa yaadannoo dhuunfaan, gaazexaalee, barruulee, waraqaa ragaafi barreeffamoota WAT aanaa irraa fudhachuufi qorannoolee hiika mallatttoorratti hojjetaman afur sakatta'uun akkaataa mallattoon itti hiikaman odeeffannoon madda raga lammaffaa irraa fudhatameera.

3.4 Mala Qaaccessa Odeeffannoo

Qorannoo kana qaaccessuuf malli filatamaan mala hiikaati. Meeshaaleen funaansa ragaa afgaaffii, sakkatta'a galmee, marii garee maanguddoo Oromoo mallattoo hiikuu irratti hubannoo guddaa qaban irraa walitti qabuun haala armaan gadiin ibsameera. Ragaawwan mata duree kanaan walqabatan guutummaa guutuutti haala qulqullina qabuun qaaceffameera. Ragaawwan kaayyoo qorannichaan walhinsimanneefi hir'ina qaban keessaa hir'ateera. Ragaawwan walitti qabamanis haala walitti dhufeenya isaanifi haala garaa garuummaa isaanitiin ibsameera. Ragaawwan argamanis bifa barreeffamaatiin qindaa'ee kaa'ameera. Odeef kennitoonni hedduun isaanii suuraa isaanii kennuuf eyyamamoo ta'uu baatanis, Ob. Gaja'aa Dabalee, aaddde Nagaree Giddumaa, aadde Meseretiifi Abbabaa Daanyee, ob. Camadaa Gaja'aa eyyemamoo turan. Sababa kanaafi suuraaleen mallattoolee biroon qorannoo biraafi internaatii irraa fudhatamaniifis.

3.5 Naamusa

Qorannoon kamiyyuu adeemsa ittiin abbaa dhimmichaatti dhiyaachuun waan barbaadan sana irraa argachuun danda'amu beekuun barbaachisaadha. Qorataan haala kana keessatti hawaasa sana bira deemuun akka isaanitti yaaduufi buluun, isaan fakkatee odeeffannoo barbaachisaa ta'e argachuun qulqullina qorannichaaf murteessaadha. Adeemsa kanaan qorataanis hawaasa kana keessatti waan guddateef haala uffannaa, safuu, aadaa haasawaa, amantii, jechoota saalfiifi kabajaa, bakka namoonni itti argamuu qabaniifi argamuu hinqabne addaan baasee wanta hubatee beekuuf naamusa ogummaa eegee haaluma gaariin qorannichi adeemsifameera.

3.6 Qindoomina Qorannichaa

Qorannoon kun kutaalee gurguddoo shanitti qoodamee dhiyaate. Kutaa tokkoffaa keessatti: ariirrata, kaayyoo, ka'umsa, faayidaa, daangaa, hanqinaafi haala qindaa'ina qorannichaatu dhiyaate. Kutaa lammaffaan sakatta'a barruu yommuu ta'uu; kitaabotaafi qorannooleen hiika xinmallattoo waliigalaafi mallattoolee aadaa ilaalchisee barreeffaman, ogbarruu firoominaa qorannichaa ta'uun dhiyaataniiru. Kutaa sadaffaa keessatti mala qorannichaatu dhiyaate. As jalatti qorannichi mala qorannoo isa kamitti akka fayyadame, meeshaalee funaansa ragaalee isa kam akka fayyadame, eenyuun iddatteffameefi akkamitti qindaa'ee akka dhiyaatu hammateera. Kutaa arfaaffaa jalatti qaaccessaafi hiika odeeffannoo funaanaman irraa argametu dhiyaate. Kutaa shanaffaafi inni dhumaa xiinxala odeeffannoo taasifame irraa argame irra dhaabbachuun cuunfaafi yaboo kennuun qorannichi xumurame.

BOQONNAA AFUR: XIINXALA RAGAA

Seensa

Baqonnaa kana jalatti ragaawwan afgaaffiifi marii garee odeefkennitoota irraa argaman gosa gosaan qooduun hiikti kennameera. Haaluma kanaanis mallattoolee sirna gaa'elaa keessatti mul'atan, mallattoolee sirna kabaja ayyaanaa masqalaafi jila irreessaa odaa bulluq, mallattoolee ayyaaneffannaa, mallattoolee abjuun walqabatan, mallattoolee hojii waliin walitti dhufeenya qaban, mallattoolee uumama biroo waliin walitti dhufeenya qaban, mallattoolee hasbarruu adda baasuun xiinxalamanii jiru. Fakkeenyiifi ibsi tokko tokkoo isaanii jalatti madda irraa argaman waliin taa'anii jiru. Bakka ragaan suuraan argamettis suuraan deeggaramee dhiyaateera.

4.1 Mallattoolee Sirna Gaa'elaafi Hiika Isaanii

Akkuma marii garee odeefkennitoota Eebla²⁵, 2016 ganda Illaammuu Malooleetti taasifame irraa argame ibsutti gaa'elli aadaa hawaasa aanaa kanaa keessatti isa guddaafi beekamaadha. Gaa'ela keessatti sirna garaagaraatu raawwatamu. Sirnoonni kun walqorachuu irraa kaasee hanga gaafa walfuudhaniitti wantoonni raawwataman jiru. Sirni gaa'elaa hintala ilaallachuu irraa eegala. Taateewwan adda addaa sirna kanarratti raawwatamanis hiikaa mataa isaanii qabu. Sirnoonni raawwataman hedduu ta'anillee, kanneen ijoo ta'an kanneen armaan gadiiti. Isaanis, milkii ilaallachuu, dubbachuu, naqata, guyyaa cidhaa, eebbaa sirnicharratti taasifamu hammata.

Guyyaa gaa'elaa eebba, nyaata aadaa, sirboota sirnicha miidhaksan dhiichisa, meeshaalee aadaafi uffanni aadaas jiru. Raawwiiwwan kun martuu hiikafi fakkoommii mataa isaanii akka qaban ibsu. Oromoon gaafa ilmi isaa fuudha kajeelu mallattoolee gara garaa dargaggeessi sun mul'isu hordofa. Erga sirriitti hubatee booda akka inni fuudha kajeelu mirkaneeffatee fuusisuuf utuu inni hinbeekiin sanyii warra hintalaa qoratanii hintala ilaaluuf. Mallattooleen aadaa kunis hiika mataasaa danda'e qaba. Jechuun yaada isaanii kennaniiru. Fakkeenyi mallattoolee isaan kennanis asiin gadiitti dhiyaatanii jiru.

- a. *Siiqsuu-*** siiqsuun sagalee hidhii lamaan geengessuun uumamuudha. Siiqsuun manatti hinsiiqsamu. Alatti fakkeenyaaf iddoo dallaatti, yeroo hojiif deemaniifi bosonatti sagalee yaadaan yeelaluu agarsiistuudha. Mallattoon kun dargaggeessi yeroo fuudha kajeelu yeroo ba'uufi galu siiqsaa deema. Isheen dubartiin immoo bishaan hubboo keessaa lafatti dhangalaastee laga buuti. Utuu qoraan jiruu qoraan cabsuu bosona deemti. Mallattoon kun irra deddeebi'amee yoo raawwatame dargaggeessiifi shamarreen kun fuudha/heeruma kajeeluu mul'isa.
- b. *Ichima gubachuu-*** ichimni mallattoo harka bitaa irratti dargaggeeyyiin yeroo birraa ibidda muka baaqelaa irraa ykn muka waddeessaa irraa buusuun irree isaanii bitaarratti gubanii mallattoo uumamuudha. Mallattoon kun godaannisa ta'ee harkarratti kan hafuuudha malee kan yeroo bode baduu miti. Jireenya nama sanaa guutuu kan waliin hafuudha. Ichima ijoollummaatti muka baaqelaa irraa ibidda buusuun gubatu. Gaafa dargaggoomu immoo muka waddeessaa irraa buusuun yoo irree isaa gubu maatiin ni hordofa. Mallattoon kun cimina qabaachuu isaafi ofitti amanee waa hojjechuu akka danda'uutti hiikama. Of gubuun barsiifata miidhaa qabu ta'us humnaafi dandeettii ibidda ichimaan buusuu qabaachuun garuu aadaa bareedaa durirraa qabee uummata kana faana jiraateedha. Kanaaf egaa, maatiin mallattoolee kana yeroo argan hintala ilaaluuf gara mana warra hintalaa ilma isaanii fuusisuu barbaadniitti deemu.
- c. *Ulee karaarra ciibsuu-*** Namni mana warra hintalaa dhaqu warra hintalaatti utuu hinbeeksisiin warra manaa dubbisee olseenee ulee isaa karaarra lafa ciibsee taa'a. Hintalli isaanii dhuftee yoo ulee karaarra jiru kana kaastee darbite, 'hintala gaarii guddisa tolteetti, meeshaa karaarraa sassaabdee kan keessudha,' jedhanii garaatti kaadhimmatanii galu. Yoo ulee sana hinkaasiin dabarte garuu hinkaadhimamtu, guddisa hintolle jechuun dhiisu. Haaluma kanaan egaa jalqabaa kaasee hanga dhumaati milkiin ni ilaalama.

4.1.1 Mallattoolee Milkii Ilaallannaa Gaa'elaan Walqabatan

Obbo Mokonnon Gaja'aa jedhamu. Jiraataa ganda Biqiltuu Imbaabooti. Oromoon yeroo waa hojjetu milkii ilaallata jedhu. Kunis waan hojjechuuf deemu sun akka isaaf milkaa'uufidha. Milkiin immoo milkii badaafi gaarii ta'uu mala. Yaada kana Iteenesha(2015:46), Darajjee(2015:72) irratti akka ibsanitti milkiin (kaayoo/faroo) ilaallachuun aadaa waaqeffattoota Oromoo biratti gaa'elaa warra hintalaa deemanii ilaalamaa jedhu. Akkasumas milkii dansaafi badaa jedhamuun lamatti akka qoodaman ibsanii jiru. Milkiileen akka gaaritti ilaalaman yoo isaanitti dhufe dhimmichi yaadan sun akka milkaa'uutti amanama. Yoo badaa ta'e immoo akka dhimmi sun hinmilkooftetti fudhatama. Milkii ilaallachuun waanta fuulduratti dhufu fakkeessanii amanuudha jedhajechuun yaada odeeffkennitootaa deeggaru.

Omen observed phenomena that is interpreted as signifying good or bad fortune. In ancient times omens were numerous and varied and included, for instance: lightening, cloud movement, the flight of birds, and the path of certain sacred animals. Within each type of sign were minor subdivisions, such as different kinds of birds in flight or the direction of flight in relation to the observer, each of which had special meaning. New Encyclopedia Britanica, Vol.8. (1968:947) Ben Amos (1975:10)

Yaanni odeeffkennaafi barreessitoota kanaa walfakkeenya guddaa qaba. Oromoon aanaa kanaas gocha tokko utuu hinraawwatiin milkii akka ilaallatu deebii odeeffkennitoota irraa argame ni ibsa. Fakkeenya isaan kennanis milkii badaafi gaarii jechuun bakka lamatti qooduun gaditti qindaa'eera.

4.1.1.1 Mallattoolee Milkii Gaarii Gaa'elaan Walqabatan

Milkiin namni tokko yeroo mana isaatii ba'ee dhimma garagaraaf deemu kan ilaallatuudha. Yeroo mana ofiitii ba'anii ilaallannaas ta'e hintalaa dubbii deeman milkii ilaallannaan jira.

a. Milkii Biqila ilaallachuu gaarii- Biqilli garbuu irraa kan hojjetamu yoo ta'u adeemsa itti biqilfamu qaba. Garbuun biqilaaf biyyoofi kosiin biraa erga keessaa funaanameen booda hamma barbaadamu sana meeshaa garbuu sana baachuu danda'utti naqu. Sana booddee bishaan itti naquun ukkaamsu. Torbee booddee

garbuun sun aarii luuccaa fakkaatee walkeessa xaxamee biqila. Biqilli kun yoo ba'u gingilchaatti fuudhama.

Biqilli yeroo garagaraa biqilfamuu danda'a. Isaan keessaa mee biqila yeroo gaa'elaa biqilfamu haa ilaallu. Biqilli maatiin tokko dargaggeessa tokko fuusisuuf gara warra hintalaatti utuu hin ergataniin, kan qophaa'uudha. Kunis biqila ilaallachuu jedhama. Biqilli sun haalli itti biqilu sirna gaa'elaa jarreen kana lamaaniiif murteessaadha. Sirriitti yoo biqile milkii gaarii jedhamee amanama. Kanaafuu, biqilli sun yoo sirriitti biqile malee warri gurbaas ta'ee warri hintalaa sirna sanatti hin seenan. Yoo biqilli isaan qana'e warra hintalaatti ergatu.

Warri hintalaas biqilli sun sirriitti yoo biqilee isaan qana'e hintalasaanii kennuuf heyyamamoo ta'u. Biqilli sirriitti biqilee yoo dhorkatan garuu jireenyi hintalasaani fuuldurashee jiru akka aadaa Oromoo aanaa kanaatti milkii gaarii akka hintaaneetti amanama. Warri gurbaa garuu yoo isaan dhorkatan biqilli keenya akka margetti hinhafu dhaloonni itti haa darbu jedhee kan biraaf yaaluu itti fufa malee hin dhaabu. Biqilli ganda warra gurbaa seeraan biqileera taanaan warra gurbaa keessaa yeroo dheeraa booddee utuu waara hintalaa kana keessaa hinfuudhiin hinhafan jedhamee amanama jedhu odeeff kennitoonni. (Ob. Amantee Kaappitaa, Caamsaa12, 2016 ganda Looyyaa Maloolee, mana isaa deemuun gaafannoo taasifameef)

Inni biraan yeroo warri gurbaa warra hintalaa gaafatan warri hintalaa ammuma kana tole hinjedhan. Dura akkuma warra gurbaa isaan immoo sanyii warra gurbaa qoratu. Sana booddee yoo sanyii walgitan biqila ilaallannaatu jira. Biqilli aadaa uummata kanaa birtti dhalootaa dhalootatti darbee hammam akka mallattoon kun humna qabu.

Egaa, yaada kanarraa wanti hubatamu, biqilli kun mallattoo dhalootaati. Wanti biqile kun guddatee firii naqachuun isaa waan hinoolleef akka mallattoo guddinaafi jireenyaatti ilaalama. Gaa'illi isaanii kan milkaa'e ta'uufi kan waliin cophaniifi horan ta'aafii jechuudha. Kanaaf biqila margetti malee kan hinmagarretti hin kennamu.

b. Milkii Nama Cimdii- yeroo hintaala dubbiis ta'e ilaallachuu deeman yoo namni lama namatti dhufe milkii gaariidha jedhama. Cimdiin mallattoo tokkummaafi jaalalaati jedhameeti amanama. Kanaafuu, Oromoon dhugaatii kan akka farsoo,

bunaa, haraqee, daadhiifi booka yeroo walii kennu ykn wal affeeru kaballaayyuu lammeeffatu jedhi dabaladhu waliin jedhan jechuun odeefkennitoota keessaa

c. *Dubartiin hubboo duwwaa baattu-* Dubartiin hubboo duwwaa baattee yoo namatti dhufte akka milkii gaariitti ilaalama. Sababni isaas hubboo duwwaa kanatti guutuu waan deemtuufidha. Ilma isaaniif nama baarbaacha waan deemaniif walfakkaata jechuudha. Iteenash (2015:65) garuu dubartiin hubboo guutuu baattee yoo guyyaa cidhaa namatti dhufte akka milkii gaariitti ilaalama. Qorannoo kana keessatti garuu akka odeefkennitoonni jedhanitti akka milkii gaarii ta'eetti dhiyaate jira. Sababni odeefkennitoonni dhiyeessaniis amansiisaadha. Guutuun nama dhiibbatti jedha Oromoon aanaa Habaaboo Guduruu.

d. *Buna duraa-* Yeroo mana warra hintalaa ga'an buna dhugamuu jalqaberra yoo achi ga'an, buna duraarra dhuftan milkii gaariidha jedhama. Bunni duraa kennaa waaqaati akka carraa gaariitti fudhatama. Hangafummadhas, hangafummaan immoo kabaja. Hangafan ta'a jedhaniif ta'uu hindanda'an. Kun naannigaa waaqayyo ganama namaaf kenneedha. Bunarra tarkaanfatani hindeemani. Kanaafuu egaa, mallattooleen milkii gaariitti fudhataman isaan kana qofa ta'uu baatanis warreen olitti ilaalle kun akka fakkeenyaatti warren ilaalamaniidha. (Ob. Gaaromaa Jaawwii ganda Daduu 01, Eebila 20, 2016 taasifame irratti ibsan)

4.1.1.2 Mallattoolee Milkii Badaa Gaa'elaan Walqabatan

a. *Milkii Hadurree Gurraattii-* yeroo hintala dubbiiif manaa ba'anii deeman utuu isaan daangaa qe'eerraa hinfagaatiin hadurree gurraattiin yoo isaanitti dhufte ykn isaan qaxxaamurte akka milkii badaatti ilaalama. Hawaasa kana biratti hadurree gurraattiin bineensa ta'uurra dabartee aadaa hawaasa kanaa keessatti akka mallattoo badaatti fudhatamti. Marcel Danesi (2004:30). Hadurree bineensa manaa utuu hintaane hiika bakka buu'eedha.

b. *Milkii Nama Tokkoo-* yeroo karaa deeman namni tokko qofaa isaa yoo namatti dhufe ykn qaxxaamure, akka milkii badaatti ilaalama. Kunis tokko hir'uudha jedhee ilaala hawaasni aanaa kanaa. Keessumaa namni sun yoo aguuggatee itti

dhufe milkii garmalee badaadha. Aguuggatanii kan itti adeeman mana gaddaati malee mana gammachuun ykn gaarummaan jirutti miti. Kanaaf yoo namni aguuggatee namatti dhufe aguugguu ofii ofirraa fuudhee nagaa gaafatee bira darba. Kana malees mammaaksi, ‘Kan aguuggatanii dhaqan aguuggatanii baqatu.’ jedhee nama warra du’aa hafetti mammaaku. Egaa, qofaa ta’aniis ta’e aguuggatanii namatti dhufuun akka mallattoo badaatti fudhatama. Kanaaf ofirra garagalee milkii geeddaratee ykn hafa malee milkii badaarra kutee hindeemu.

c. Milkii Gaangee Luugamaa- gaaneen luugamaan ykn fee’isaan yoo namatti dhufte, akka milkii badaatti ilaalama. Bakka karoofame kanas hindeemamu. Guyyaa biraatti beellamama malee. Yoo daangaa naannoo mana isaaniitii achitti fageenyarratti ta’e garuu ‘bita gori!’ jedhanii deemu malee hindeebi’an. As keessatti gaangeen luugamaan itti dhufte jechuun afaan gaangee sanaa hidhameera. Kanaaf dubbiin nuti deemnuuf sun akkasuma afaan keenya hidha jedhanii amanu. Dabalatas gaangeen fe’isa baattee yoo tti dhufte dubbiin keenya ba’aa nuttii ta’a jedhameeti amanama.

d. Milkii Badaa Biqila Ilaallachuu - Akkuma duraan milkii biqila ilaallachuu gaarii keessatti kaasuuf yaalle warri hintalaas utuu gurbaaf deebii hindeebisiin biqila ilaallatu. Biqilli sirriitti yoo biqiluu baate akka milkii badaatti ilaalama. Biqilli utuu sirriitti hinbiqiliin yoo hafe jechuun biqilli akka biqilu taasifame kun tasumaa biqiluu dhiisuu danda’a. Kun immoo sababa lamarraa ta’uu danda’a. Inni duraa yoo garbuun biqilfame sun kan tortoreeru ykn ukeeru ta’e haala barbaadameen hinbiqilu. Inni lammataa immoo kaadhimman lameen waliif hintaane yoo ta’e biqiluu dhiisuu danda’a. Sanyiin kun sirrii ta’uufi ta’uu dhiisuu isaa yeroo biraa irra deebi’anii biqilchuun mirkaneeffatu. Yoo yeroo biraa irra deebi’amee tasumaa biqiluu dide sanyii garbuu sanaatu rakkoo qaba waan ta’eef sanyii garbuu sanaa geeddaruun irra deebi’amee akka biqilu ta’a. Sanyiin sun yoo biqile garuu, kaadhimman kun lameen kan walii akka hintaneetti amanama. Yoo irra darbanii walfuudhan, booddee dhala dhabuu, waliigaltee dhabuufi horii dhabuu danda’u jedhamee amanama.

e. *Qurpheen yoo nama qaxxaamurte*- Qurupheen uumamaan adda jabeettiidha. Yeroo karaa deeman qurupheen yoo nama qaxxaamurte milkiin gaarii hinta'uu jedhama. Fakkeenyaaf, yeroo hintala dubbachuu deeman karaatti yoo isaan qaxxaamurte hintalli sun yoo fuudhanillee akka maseena taatutti amanama. Kunis qurupheen waan tokko malee hindhallee haala kanaan ilaalama. (Yaada afgaaffii dhuunfaa Ob. Garramuu Jirtoofi Bayyanaa Mararaa ganda Illaammuu Maloolee, Eebba28, 2016 taasifame irraa argame)

4.1.2. Mallattoolee Meeshaa Aadaa Gaa'elaan Walqabatan

Meeshaaleen aadaa utuu tekinoloojiin ammayyaa hindhufiin dura kanneen mukarraa, supheerraafi dhagaarraa hojjetamanii hawaasni dhimmoota garagraaf itti fayyadamaa tureedha. Yenee'alem(2001:91)fi Dorsen(1972). Meeshaaleen aadaa kun uffata aadaa halluuwwan hiika qabaniin faayamee sirna gaa'elaa irratti fayyadaman hammata. Meeshaaleen aadaa gaa'elaa Oromoo ulfina (kabaja) qabu. Ulfinni meeshaalee aadaa kanneeniif kenname ulfoo jedhama.

Ulfoon meeshaa adda addaa uummanni Oromoo yeroo sirna garagara eebbaa, waaqa kadhannaa, yeroo ayyaana qajeelfatuufi ayyaaneffatu ittiin waaqa kadhatuudha. Akkasumas yeroo sirnoota garagaraa faayaafis itti fayyadamaniidha. Ulfoon yeroo gaa'elaa siiqqee, alangaa, caaccuu, callee, kallacha, bokkuu, gundoo booree, dibduu, gombo, mi'a fardaa, uffata aadaa kanneen akka bullukkoo, gaabii, kittaa, shaashiifi dibaabee. Yaanni Iteenasha (2015), Biraanuu(2015)fi Darajjee(2015:75-77) ibsanis sirna gaa'elaa keessatti uffanni aadaa hiikaa adda addaa akka qabuufi hiikti isaanii kun haalaafi bakka sanaan akka walqabatee akka hiikamu ibsuun walfakkaata. Meeshaaleen kunneen haala fayyadama namootaatiin kan dhiiraafi dubartii qabu. (Gammachuu Dhugaasaafi Koonnisee Oliiqaa Ebla30, 2016, dhuunfaa dhuunfaatti guyyaa adda addaa mana dhuunfaa isaanii deemuun gaafannoo taasifamerraa raga argameedha.

4.1.2.1 Mallattoolee Uffata Aadaa Yeroo Gaa'elaa

Gaafa guyyaa gaa'elaa misirroonni lameen, miinjoliin, addooyyeenfi maatiin lameen uffata aadaa uffatu. Uffanni aadaa guyyaa gaa'elaa fayyadaman kanneen hiika maalii akka qaban kan dubartii fi dhiiraatti adda baasuun haa ilaallu.

i. Uffata Dubartii

Akka Darajjee (2015:55) irrati ibsetti uffanni aadaa dubartootaa harmee isaaniin kan qophaa'uufi yoo haati hinjiraanne immoo obboleettiidhaan qophaa'uu danda'u jedha. Uffata aadaa kanneen mee gaditti haa ilaallu.

a. Bullukkoo- bullukkoon uffata jirbii irraa hojjetamee sirnoota garagaraa irratti uffatamu uffata guddaafi kabajamaadha. Uffata kana dubartootaan uffatama.

b. Jaanoo- jaanoon uffata dubartiin gaafa ayyaaneffatu, ateetee, shanan dubartii deessee uffata uffata uffatamuudha. Uffanni kunis akkuma uffata kaanii jirbiirraa hojjetama. Dubartiin bullukkoouffatteefi jaanoo olbattee baate kabajaa qabdi.

c. Qomee- qomeen jirbii irraa hojjetame uffata dubartiin gaaf cidhaa, ayyaaneffannaa, ateetee, da'umsaa uffattuudha.

d. Shaashii- Shaashiin hiikaa lama qaba. Inni duraa, shaashiin uffata jirbii irraa hojjetamu ta'ee akka bullukkoo guddaafi dheeraa utuu hin taane qal'atee hojjetama. Uffanni kun kan dubartoonni akka maarrabiitti mataa isaaniitti hidhataniidha. Inni lammataa, shaashiin gaafa dubarri heerumtu qooda qaba. Shaashiin meeshaa safuu qabuudha. Shaashiin uffatamtee hindeemamtu. Uffata baay'ee xiqoo uffachuuf utuu hintaane tajaajila biraaf hojjetamteedha. Kunis gurbaan hintala fuudhee galee hintala bira yeroo durbummaa ishee cabsee yoo ba'u kan ittiin yoo durba taate dhiiga durbummaa ishee sana ittiin haxaawuudha. Shaashiin kun wayitii sanarraa kaasee miinjee angafaatti kennama. Miinjeen haadhaafi abbaa gurbaa irraa gafasuma galgala misiraachoo fudhata. Akka faachaatti ittiin sirbama. Hamaamoteefi firoottan abbaafi haadharraa kan hafe hundi walga'ee hasoonsillee ittiin sirbu.

Sana booddee, bakka sirrii olkaa'amee borumtaa isaa fudhatamee abbaafi haadha hintalaa bira dhaqamee isaan birattis akkuma maatii gurbaa biratti ittiin sirbame misiraachoon achittis nicaala. Gosti gochasheetti gammadanii sirbu. Warra ishee qaanii jalaa waan oolchiteef baay'ee gammadu. Sababa shaashiitiin kabaja guddaa argatu. Miinjoliifis kennaa adda addaa kennu. Kennaan kunis kanuma hintala sanaa ta'a malee kan nama biraa hinta'u. Shaashiin hintalaaf mallattoo kabajaati. Gurbaa durbummaa cabseef immoo kabajaa dhiirummaati- injifannoo gaa'ilaati! Yoo shaashiin dhibe garuu warra gurbaafis ta'e warra hintalaaf qaaniidha. Salphina guddaadhas. Yeroo tokko tokko salphina kana dhoksuuf miinjoliin shaashii sobaa fayyadamu. Kun rakkoo hawaasummaa jarreen sanaa furuuf gaarii ta'ullee aadaa badaa mallattoo shaashiin qabu jijjiira. Namoonni kana amaleeffataa yoo deeman dhugummaa mallattoo shaashiin sun duraan qabu sana akka shakkan taasisa. Kanaaf gochaaleen akkasii balaaleffatamuu qabu. (Sirna gaa'elaa shamarree Meseretiifi Dar. Abbabaa Daanyee Bitootessa03, 2016 WWWAMY itti raawwatame irratti kan fudhatame)

e. Dibaabee- dibaabeen yroo tokko tokko gaaddisa jedhamuunis waamama. Dibaabeen gaafa guyyaa cidhaa addooyyeen hintalaa kan isheerra qabduudha. Kunis ukfina mushurroon sun qabdu ibsuuf malee aduun ykn roobni jiraateef miti. Yoo roobniifi aduun jiraatanis tajaajiuun isaa hin fhafu.

ii. Uffata Dhiiraa

a. Kittaa- Kittaani uffata jirbii irraa hojjetamee dhiirri gubbaatii hamma gadiitti uffatuudha. Dheerina waan qabuuf jilbaa gaditti dheeratee uffatama.

b. Gaabii/Kutaa- gaabiin/kutaan uffata jirbii irraa hojjetamu ta'ee dhiirotaan uffatama. Gurbaan ykn hintalli abbiyyuufi amaatii isaanii akka kennaatti gaabii kennanii goromsa fudhatu. Gaabiifi goromsi gatiin walgituu baatanis aadaan gaafa gaa'elaa wal isaan qixxeessa.

c. Jonkee- jonkeen uffata dhiirri akka surreetti uffatu ta'ee kunis jirbii irraa hojjetama. Gaafa gaa'elaa gurbaan midhagee akka dhiyaatuuf uffata aadaati.

d. Gonfoo- gonfoon uffata dhiiraa mataatti kaawwatamu ta'ee migira ykn meexxii irraa kan hojjetamuudha. Gonfoon aduurraa dhorkuuf qofa utuu hin taane faaya mushurrichaati.

Uffanni kun hunduu halluu faajjii waaqaan kan fakkeeffamu akka amantaa waaqeffannaa Oromootti Gurraacha, Diimaafi Adiidha irraa kan hojjetameedha. Halluun uffata aadaa yeroo gaa'elaa uffatamuu uffata guyyuu uffatan irraa adda. Kunis sababa mataa isaa ta'e qaba. Namoonni gaa'ela raawwatan lamaanis ta'ee, maatiifi waahillan isaanii uffata aadaa kana uffatu. Sababni isaas, uffanni kun amantaa waliin walitti dhufeenya qaba. Akka dhugeeffannoo amantaa waaqeffannaa Oromootti gaa'illi kabaja. Fuutiifi duuti hin ooltu jedhu. Kan jiraatee argu immoo ayyaantuudha. Kitaabni Dirribii(2009)fi qorannoon Biraanuu(2015) yaada kanaan walfakkeenya qabu. Ragaa funaaname kana tumsu.

e. Mallattoo Kuula Gurraachaa- Kuulli gurraachi waaqa gurraachaan fakkeeffama. Waaqi gurraachi mallattoo hormaataa, nagaa fi uumaa waan hundaati. Oromoon yeroo waaqa kadhatu, 'Gurraacha garaa garbaa! Leemmoo rooba taliilaa! Tokkicha maqaa dhibbaa' jechuun galateeffatu.

f. Mallattoo Kuula Diimaa- Kuulli diimaan bilchina midhaanii, ga'oomaan fakkeeffama. Ga'oomuun yeroo human godhatanii waa hedduu dalaguu danda'aniiti. Kanaaf namni tokko dhalatee guddatee ni ga'ooma. Yeroo kana fuudhuu ykn heerumuun dhaloota itti fufsiisuuf yeroo baay'ee murteessaadha.

g. Mallattoo Kuula Adii- Adiin ga'anii dulloomuu, jaarsaafi jaartii ta'anii rifeensa lammataa- aarrii baasuun fakkeeffama. Kanaaf mushurroonni ga'aa dulloomaa.

Waliigala yoo ilaallu, uffanni aadaa kun kuula duraa duuba mataa isaa ta'een kan faayameedha. Gubbaa irraa gadi- gurrcha, diimaafi adiidha. Uffanni aadaa gosa kanaa yeroo sirna gadaa, yeroo haati ateetee durboota ishee waamtee mijuu facaafattu, yeroo waaqeffannaa mana warra qaalluutti, yeroo ayyaana irreessaa, yeroo da'umsaa akka itti fayyadaman dubbatu odeef kennitoonni. Mallattoon kun qaama garagaraafi namoota tokko tokko biratti mormamaa ture. Kunis eenyummaa Oromoo balleessuuf

warra dhama'an irraa akka madde beekuuf nama hinrakkisu. Kun immoo kan agarsiisu eenyummaa saba Oromoo kan mul'ise waan ta'eef akka jibbame ifaadha. (Ob. Amanuu Deesisaa, Abbaagirshaafi Bal'aas sirna waaqeffannaa warra oofaa irreecha arfaasaa Jaldee Caamsaa 28, 2016)

4.1.2.2 Mallattoolee Meeshaalee Aadaa

Meeshaaleen aadaa mallattoolee uummanni Oromoo itti fayyadamaa ture keessaa isa tokko. Isaanis, kanneen akka kallachaa, bokkuu, alangaafi ciraa kan dhiironni itti fayadamaniidha. Caaccuu, siiqqee, gomboo, dibduu, faaqqee, dibaabeefi kkf immoo kan dubartoonni itti fayyadamaniidha. Kanneen lamaaniif fayyadanis jiru. Isaanis meeshaale mana keessa waliin itti gargaaraman kan akka geebaa, birillee, willee, sottoo nyaataafi dhiqannaa fi kkf. Hawaasni Oromoo aanaa kanaas meeshaalee kana yeroo itti fayyadamu hiika mataa isaa itti kennuunidha. Hiika isaaniis mataduree meeshaalee aadaa dhiirotaafi dubartootaa jedhan gadii keessatti tokko tokkoon haa ilaallu. Yaada kana Biraanuu (2015), Caalaa (2014), Iteenesh (2015) meeshaaleen aadaa eenyummaa hawaasa tokkoo ibsuu keessatti qaban Hodder(1991:114) yoo ibsu:

Any society has their own material culture which identifies them from another society.... The decorations of materials have been interpreted as a form of silent discourse conducted by women whose voice has been silenced by male dominant interest. Signs may be used to mark out silently and to draw attention to, tactile areas of female control such as areas of houses and power that women have.

I. Meeshaalee Aadaa Dhiirotaa

Meeshaalee aadaa dhiirotaa kanneen jedhaman akka kallachaa, bokkuu, alangaafi ciraa, eeboo/ bakara, gaachana, kan dhiironni itti fayadamaniidha. Meeshaaleen kun bakkaafi yeroo itti fayyadamanirratti hundaa'uun tajaajila adda addaa qabu

i. Kallacha

Kallachi meeshaa ulfoo Oromoon yeroo sirna gaa'elaa keessatti ittifayyadamuudha. kallachi meeshaalee ayyaantuu Oromooti jedhama. Dirribii (2007:109) "Kallachi ulfaa guddaa Waaqeffataan Waaqaa gaditti sodaatamuufi safeeffatuudha. Kallachi

sibiila qorsa (comet) ykn bakakkaa waliin samiirraa bu'eedha. Waaqeffataan dur bakka bakakkaan itti bu'e aannan sa'a gurraachaa itti dhibaafatee kallachaafi bokkuu argata.” jedha. Bakakkaan yoo horiirrattis ta'e namarratti bu'u wayyoo hinjedhamu-wanti harka waaqaa irraa dhufu hunduu gaariidha. Kanaaf, 'Isaa бага!' jedhama malee 'Wayyoo!' jedhamee hinboo'amu gadduunis hinjiru. Yoo tasa namni gadde gaarii miti jedhame amanama. Kanaaf, kallachi hawaasa Oromoo biratti amantaa waaqeffannaatiin hiikaa akkamii akka qabu hubachuun danda'ama. Waaqeffatan Oromoo bakka kallachi itti bu'e eebbatu jira jedhee amana. Kallachi inni jalqabaa madda walaabuutti akka bu'e jedha .

Fakkii2: Suuraa kallacha: (Biraanuu (2015:45) irraa kan fudhatame)

a. Kallacha Lafa Gaa'elaa- Sirna fuudhaafi heerumaa sabbat marii (kallacha hidhaa) naannoo tokko tokkotti immoo cabsii ykn irraddhaaba jedhmuun beekamu keessatti kallachi akka mallattootti fayyada. Kanaaf sirna gaa'elaa gosa kanaa keessatti kallachi iddoo olaanaa qaba. Dubarri kallachi itti hidhame diduu hindandeessu. Yoo didde balaan isheefi maatiishee mudata jedhamee waan amanamuuf diduun hinjiru.

Kallachi kan hidhamu halkan yeroo lafti barii'uu ga'u, 'Kallachi kun kallacha ofaati, hintala keessan abaluu, ilma keenya abaluuf akka taatu kallacha kanaan akka dabartee hindeemne hiineerra' jechuun, coqorsa kallachaan xuqamee dhufe, ulumaayyiifi birillee faana baaxii manaa jala suuquun sagalee olkaasanii akka warri mana rafan dhaga'anii dammaqanitti dubbatanii baqatanii dhokatu. Namoonni ollaa gidduu galuun ulfina kallachaa dhaadhessuun warra hintalaa amansiisuun hintala kennu jedhu (Obbo Mekkonnin Gaja'aa Caamsaa 13, 2016 utuu imalarra jiruu kan naaf himaniidha)

b. Kallacha Lafa Waaqeffannaa- Kallachi iddoo waaqeffannaatti, akka waaqaafi nama walitti araarsuutti, itti fayyadamu. Namni kallacha qabatee yoo waaqayyoon kadhate waaqayyo isa dhaga'ee waan inni barbaade sana isaaf guuta jedhama. Namni yoo wal ajjeesee araaramuu dide kallacha bobbaasanii araarsu. Kunis hammam kallachi hawaasa kana biratti safuu, ulfinaafi kabajaa qabu agarsiisa.

c. Kallachi Uumaafi uumama araarsuu keessatti- kallachi uumaafi uumama waliti araarsuu keessatti bakka guddaa qaba. Mee yaada armaan gaditti odeef kennitoonni kennan haa ilaallu.

“Bara caamsaan (ongeen) hammaate, kallacha malkaatti; tulluutti bobbaafamee waaqni ittiin kodhatama. Roobnis yeroma sana rooba turee jedhu odeef kennitoonni. Har’a maaf hintaane? jennaan har’a garaafi yaanni namaa tokko miti. Dur kallachiifi bokkuun ba’e deemnee waaqa kadhanna jennaan namni yaadaafi qalbii tokkoo walfaana ka’a. Har’a garuu kun hinjiru. Yaanniifi amantiin garaagara. Garuu jedhan har’ayyuu tokko taanee bokkuufi kallacha qabannee waaqayyoon kadhannaan hinuma nuuf rooba jedhan. Kana ni amantuu? jennaan shakkii tokko malee jechuun yeroo bokkaan roobuu didee gabaatti baanee tulluutti baanee, malkaatti baanee kadhannu hinuma nuuf rooba jechuun yaada isaanii abdii guutuun naaf kennan.” (Ob. Amanuu Deesisaa, Abbaagirshaafi Bal’aas sirna waaqeffannaa warra oofaa irreecha arfaasaa Jaldee Caamsaa 28, 2016)

d. Kallachi mallattoo dhiiraa ta’uu- bociifi bifti kallachaa saala dhiiraa fakkaata. Yaada kana kan tumsu mee yaada Biraanuun (2015) Alamaayyoo (2007:222) wabeeffachuun kallachaa yoo ibsu:

“Kallachi ulfina dhiirri qabu bakka bu’uufi fakkoommii mataa isaa danda’e qabatee dhiyaate malee faayaaf kan dhiyaate akka hintaane ibsee jira. Akkasumas kallachi mallattoo hormaata dhiiraatti fakkeeffama. Sababiin isaas, mallattoo saala dhiiraatti fakkaatee waaqaa bu’e waan ta’eef ulfina waaqni dhiiraaf qabutti fakkeeffama.”

e. Kallachi sirna guddifachaa keessatti- kallachi sirna guddifachaa keessatti, sirna haraaraa keessatti, sirna fuudhaafi heerumaa keessatti fakkoommii, ulfinaafi safuu akka qabu nu hubachiisa. Itti dabaluunis sirna Guddifachaa keessaatti maatiin daa’ima guddisa fudhachuu dhufe yoo kallacha baatee ayyaantuu faana dhufe daa’ima sana hindhorkatan. Yoo dhorkatan daa’imni sun hinofkaltu ykn hinguddattu jedhamee amanama. Sirna araaraa keessattis namni kallacharra tarkaanfatee araara dide hinofkalu. Kanaaf ayyaantuun waan jedhe sanatti amanee araarama. Sirna gaa’elaa keessattis akkuma duraan kaafne kallacharra tarkaanfatani hintala hindhowwatan. Yoo dhowwatan hintalafi maatii isheef nagaa akka hintaaneetti amanama. Kun mallattoo walii galteeti. Akka namni yaadaan wal hindhibne taasiseraa jedhu akka dhugeeffannoo amantaa Oromoo Waaqeffataatti.

ii. Bokkuu

a. Bokkuu lafa waaqeffannaa- Akka dhugeeffannaa amantaa Oromoo Waaqeffataatti bokkuun ulee waaqaati. Oromoon yeroo hirribaa ka’u, “Waaqa Bokkuu sibiilaa, isa darbamee hincabne, isa aggatee hindhabnee, nagaan na oolchi!” jedhanii waaqa galateeffatu.

b. Bokkuu Lafa Araaraatti- Bokkuun ulee mallattoo nagaati. Bokkuun mallattoo aangooti. Kanaafi kan abbootiin Gadaa Oromoo bokkuu qabatanii murtii dabarsaniifi seera lallaban. Akka Negaso (1984:153) ibsutti “*Bokkuu is only a symbol of peace, Order, health and prosperity in society.*” Akka yaada kanarraa hubachuun danda’amutti bokkuun mallattoo nageenyaa, fayyaa, hooggansaafi ittifufiinsa jireenya hawaasichaa ibsa. Bokkuun safuu guddaafi mallattoo hoggansaa kan agarsiisuudha. Hoggansi bokkuun gaggeeffamu nageenya qaba.

Namni wallole yoo bokkuun ba'e kan miidhes ta'e kan miidhame walitti fiduun dhiifamaan akka araaraman godha.

iii. Alangaa

Alangaan gogaa Roobii irraa hojjetama. Alangaan roobii baayyee miidhagaafi jabaataadha. Dafees hindulloomu hincitus. Alangaan meeshaa kabajaa dhiirri qabatuudha. Meeshaan kun sirnoota gara garaarratti gargaara.

Fakkii 3: Alangaa yeroo araaraa qabatan Muhaammad (2015:21) irraa fudhatame

a. Sirna guddifachaa keessatti- Sirna kana keessatti abbaan gadaa alangaa qabate deema Alangaan mallattoo ittiin wal abboomaniiti. Wal abboomuun reebichaan utuu hin taane akka mallattootti itti kan waliigalameedha. Alangaan farda leejjitiifis fayyadama. Fardi leenji'ee bu'e garuu halangaan hingarafamu. Faayaaf qabatanii farad sana yaabbatu.

b. Sirna Araaraa keessatti- abbaan gadaa yeroo araara deeman akkuma bokkuufi kallacha qabatanii deeman alangaas qabatanii deemu. Meeshaaleen kunniin tajaajila duraan qabaniin ala hiika mallattoo addaa ittiin waliigalame qaba. Meeshaalee kanarra namni tarkaanfatee argame ni adabama. Kanaaf utuu hin adabamiin beekke araaram. Muhaammad (2015:50) irratti meeshaalee aadaa sirna araaraa keessatti baraachisan jedhee eere keessaa tokko alangaadha.

c. Sirna Farda Gugsii keessatti- yeroo farda yaabbatanisfi gulufsiisan alangaan faayaafis ta'ee sirnicha irratti kabaja qaba. Namni farad qabu halangaa hindhabu. Halgaan qabatamuyyuu halangaa Roobiiti. Alangaan Roobii baayyee jabaata.

iv. Ciraa

Ciraan meeshaa faacha fardaafi sibiila ykn mukarraa dhahamee hojjetamuudha. Meeshaan kun jaarsoliin kan qabatamuudha. Kana malees abbootii gadaa ni qabatu. Odeeffannoon Rattaa Galaafi Dombree Taakkalaa Caamsaa¹⁵, 2016) dhuunfaa dhuunfaatti guyyaa adda addaa mana dhuunfaa isaanii deemuun gaafannoo taasifamerra raga argameedha.

II. Meeshaalee Aadaa Dubarootaa

Meeshaalee aadaa dubartootaa kanneen jedhaman caaccuu, siiqqee, gundoo booree, gomboo, dibduu, faaqqee, dibaabee, dibbee kan dubartoonni itti fayyadamaniidha. Hiika isaaniis gaditti tokko tokkoon haa ilaallu.

a. Siiqqee

Siiqqeen meeshaa aadaa dubartiin gaafa heerumtu qabattee heerumtuudha. Siiqqeen muka qal'oo sorooro ulumaayii ykn harooressa irraa hojetama. Siiqqeen meeshaa ulfoodha. Kanaaf dubarri heerumtu kabajaa qabdi jechuudha.

i. Siiqqee lafa gaa'elaatti- Dubri akka carraa manatti hafte (odoo hinheerumin mana turte) heerumtee bultii argachuuf dandeessi. Seerri siinqee dubri haadha warraa taatee akka siinqee argattu tumsa. Dahoo seera siiqqee fayyadamuun durbi dhiira itti heerumuu barbaaddu filattee, siiqqee qabattee, hiddii duudaa qabattee tasa qe'ee warra gurbaa dhaqxi.

Qe'ee warra gurbaa yoo geessu siiqqee qabattee dallaa irraan qaaristee darbattee, seentee hiddii qabattee jirtu golatti qodaa bukoo jalatti darbatee utubaa qabatti. Dubra aseennaa dhaqxe, erga ishiin siinqee darbattee, hiddii facaaftee seentee utubaa qabatte, manaa hinbaasan. Biraanuu (2015) As keessatti akkuma dhiirri

kallacha qabatee mana intala fuudhuu barbaadee dhaqee kallacha hidhee fuudhu dubris yeroo heerumuu barbaaddu siiqqee qabatee aseennaa dhaqxi.

ii. *Siiqqeen mallattoo abbaa mirgaa-* Siiqqeen ulee dubartiin mirga ofii ittiin kabachiisattu ta'uudha. Dubartii siiqqee qabatte haqa malee jallina hin hojjetu kanaaf kabajamti. Kanaaf kallachi mallattoo mirgi dhiiraa ittiin eegamu yoo ta'u, siiqqeen immoo mallattoo mirgi dubartii ittiin eegamu ta'uu ifatti mul'isa. Siiqqeen akkuma bokkuu dhiirri qabatu ulee qal'oo dubartiin qabattuudha. Uleen kun yeroo maraa hinqabatamu. Yeroo jila adda addaa, kabaja ayyaanaa, yeroo waaqeffannaa, yeroo cidhaa, yeroo araaraafi kkf qabatama. Kunis sababa mataa isa ta'e qaba. Dubartiin tokko gaafa heerumtee kaasee siiqqee qabachuu eegalti. Darajjee (2015) Sana dura akka qabattu hineeyyamamuuf. Dubartiin siiqqee qabattu eebbifamtuudha. Namni dubartii siiqqee qabatte hindhaanu. Yoo dhaanee argame kolfa. Safuudha. Kanaaf hawaasni Oromoo akka duudhaa dhugeeffannaa amantii Waaqeffataatti dubartii siiqqee qabatteef kabaja addaa qaba.

ii. *Siiqqee akka mallattoo araaraa-* Dhimmoota hawaasummaa keessatti namoonni yeroo waliin jiraatan akkuma waliigaluun jiru walddhibuunis jira. Yeroo namni walitti bu'u immoo dubartoonni Oromoo callisanii hin ilaalan. Kanaaf siiqqee qabatanii nama wallolu -waraanayyuu yoo ta'e yoo gidduu seente hintuqamtu. Waraanni sunis itti hinfufu jedhamee amanama. Kanaaf, egaa siiqqeen mallattoo hanga kana qabaajechuudha.

Hiddii akka mallattoo qulqulluu- Hiddiin hintalli siiqqee waliin qabatee aseennaa deemtu mallattoo addaa addaa qaba. Kunis hiddiin duudaafi bareedaadha. Kanaaf hintalli dhufte kun qulqulluu (durba duudaa- kan hingudeedamne /durbummaa qabdu) akka taateefi qe'ee sanaaf bareedina ykn simboo akka taatu itti amanama. Yoo ta'uu baate garuu hiddiin keessi isaa summiidha. Yoo darbatanii gatanii tortore ni ajaa'a. Yoo ijatti faca'es ni guba. Kanaaf hintala kana gurban yoo si hinfuudhu jedhee ta'e maatiin si hinfeenu jedhanii gadi baasanii darbatan akkuma hiddii sanaa ta'uu isheeti.

Mallattoo utubaa- Hiddii erga darbiteen booda utubaa qabattee dhaabbachuun ishii mallattoodha. Utubaan yeroo namni tokko mana ijaarratu kan dura dhaabamuudha. Akka duudhaa Oromootti utubaa abbaatu dhaabbata jedhu. Kunis sheekkoo akko Manooyyee keessatti kan bal'inaan ergaasaa hubachuu dandeenyu ta'a. Hintalli siiqqee qabattee aseennaa dhaqxe kun utubaa qabachuun ishee manni utubaa malee hindhaabbatu. Kanaafuu utubaa mana kanaan ta'a jechuu isheeti. Utubaa manaa ta'uun immoo ba'aa mana sanaa gaariis taatu hamtuu hunda nan baadhaa jechuudha. Utuu hindubbatiin waadaa hamma kana seentee jirtii jechuudha. Kun immoo mallattoon ergaa bal'aafi hiika gadi fagoo qabaachuu isaa nama hubachisa. (aadde Nagaree Giddumaa Bitootessa 25, 2016 mana jireenyaa isaanii ganda Illaammuu Maloolee keessatti yaada fudhatame)

b. Dibbee

Dibbeen meeshaa muuziqaa supheefi gogaa kuruphee irraa hojjetamuudha. Meeshaan kun kan dubarri jala bultii irraa kaastee dhahachaa ittiin sirbituudha. Keessi isaa cirracha waan qabuuf haala rukutta dubartootaan walqabatee sagalee bareedaa kenna. Meeshaan muuziqaa kun yeroo jalabultii ayyaana masqalaa, jala bultii sirba gaa'elaa rukutama. Dibbee rukutame jennaan durboonni yaa'anii sirba itti fufu.

c. Faaggaa

Faaggaan meeshaa aadaa ta'ee leemmanaafi muka faaggaa jaldeessaa jedhamurraa hojjetama. Tajaajilli isaa durboonni yeroo sirna garagaraa kan akka sirba cidhaa, sirna hingiccaa hidhuu, ayyaana masqalaa, irratti faaggaan akka dammaloolaatti gargaara. Durbi faaggaa baattu kabaja qabdi. Duudhaa waan guuttee ulfina qabdi.

d. Gundoo Booree

Gundoon booree meeshaa aadaa migiraafi gogaa loonii irraa faayamee hojjetama. Gundoon kun gundoo kaanirraa adda. Kanaafis kabaja addaa qaba. Gundoon kun hanga gaafa guyyaa cidhaatti gadi hinba'u. Gaafa cidhaa gundoo kana bantii isaatti dhiiga hoolaa rakoo qalamtee dibuun hintalli yeroo ba'uuf kaatu durboota naanna'anii sirban gidduu kaa'uun obbolaawwan gurbaa akka gundoo fuudhatan taasifama. Yeroo

dargaggoonni gundoo booree fuudhuuf jedhan durboonni nidhorkatu. Gundoon booree booreedhaan malee hinargamtu. Kanaaf jecha durboonniifi dargaggoonni hinfudhattuufi nan fudhaatti walmormii cimaatu jira.

Dargaggeessi gundoo booree fuudhu gurbaaf nama akka obboleessaatti ooluufii ta'uu qaba. Obboleessi gurbaa kun hintalaaf waarsaa jedhama. Dargaggeessi gundoo booree kana akka ta'u ta'ee fudhate goota jedhamee kabajama. Yoo fudhachuu dadhabe dabeessa jedhamee arrabsama. Arraba kana sodaaf waarsaan haala kamuu keessa darbee fudhachuu qaba jechuudha. Kanaaf gundoon boore waarsaa hintalaaf akka faacha injifannootti ilaalama. Kun immoo sirnicha miidhagaa taasisa.

e. Callee

i. Calleen faaya- Calleen boca geengoo taatee bifa garaagaraa qabdi. Caaccuun teepha qalloofi elellaa sagaliin hodhamee bareedee kan dubartiin kaayyattuudha. Calleen faaya dubartii ta'ee kan yeroo jila adda addaa dhaqan hidhatanii Waaqa kadhataniiidha. Calleen halluu gara garaa qabaachuu danda'a. Garuu baay'inaan gurraacha, diimaafi adiitti baay'ata jedhu odeef kennitoonni. Kunis maaliif ta'ee jennaan akka dhugeeffannaa amantii Oromootti gurraachi waaqa, diimaan waan bilchaatee ga'e, adiin immoo aariidhaan fakkeeffama jechuun ibsan.

“Calleen akkuma caaccuu mallattoo faayaafi hormaatati. Calleen kan hidhatamuu eegalame akkaataa itti mukti arbuu ija horatu (godhatu) ilaaludhaan. Innis Waaqayyo akkuma muka arbuu caaccessite dubartiillee dhalaanfi horiin caaccessi jedhaniiti.” jechuun yaada kana gabbisa Dirribii (2012:8)

Calleen faaya guyyaa ayyaanaati malee amuriidhaan daangeffamee kan hidhatamuu miti. Waan kana ta'eef faaya dubartiin Oromoo kamiyyuu hidhachuu (kaayachuu) dandeessuudha. Biraanuu (1015)

ii. Colleen mallattoo dubartii- Akkuma kallaachi mallattoo dhiirotaa ta'e caaccuun immoo mallattoo dubartootaati. Dirribii (2012:107) Kanaaf dubartoota qofatu caaccuuttti fayyadama.

iii. Calleen mallattoo hormaataa- Hayiluu (1997:92), Biraanuun (2015) immoo Yenee’alem (2001:105) wabeeffachuun akka ibsanitti Caaccuun halluu diimaafi adiirraa akka hojjatamuufi caaccuun faaya dubartii Oromoo ta’ee kan dubartoonni horiifi dhala naaf kenni jedhanii Waaqa ittiin kadhatanidha. Akkuma calleen hedduu taate akkanuma hormaata akka callee kanaa caacca’ee baay’atu nuuf kenni akka jechuuti. Yaada kana Dirribii (2012:8) yoo ibsu, “Calleen akkuma caaccuu mallattoo faayaafi hormaatati. Calleen kan hidhatamuu eegalame akkaataa itti mukti arbuu ija horatu ilaaluudhaan. Waaqayyo akkuma muka arbuu caaccessite dubartiillee horiifi dhala caaccessi jedhaniiti.”

f. Caaccuu

Caaccuun elellaa bishaan keessaa guuramerraa gogaa Roobitti kan diramuudha. Meeshaan hoodaa kun jiidhaafi dhaloota kan ibsuudha. Kanaaf, caaccuun meeshaa hoodaa Ayyaantuun Oromoo itti gargaaramuudha.

“Dur, Elellaafi Caaccuun bishaan abbayyaa keessaa guurama. Sana booda gogaa baqaqsanii haala barbaadaniin faayaaf itti fayyadamu. Uffata aadaa irratti, Ciicorratti, qabeerratti, hanqalbaarratti -meeshaa daa’imman ittiin baatan kan gogaa irraa hojjetamu irratti diruun faayaaf itti fayyadamna. Har’a eessa jira? Hundi isaayyuu bara faana bade.” Jechuun odeefkennituun aadde Naccituu Maammoo Bitootessa 28, 2016 ganda Looyyaa Maloolee)

Fakkii 4: Suuraa caaccuu fi siiqqee Biraanuu (2015:55) irraa qorataadhaan kan fudhatame.

i. Caaccuun mallattoo dubartii- caaccuun saala dubartiin fakkeeffama. Bocasaa yoo ilaalle saala dubartiin walfakkaata. Kun harka namaan kan hojjetame utuu hin taane waaqayyotu ganama tolchee uume.

ii. Caaccuu mallattoo hormaataa- haati deessu tokko kanshees ta'e kan guddisa fudhattu walqixa tiksuu, kunuunsuu ishee gaafa guddisa fudhattu caaccuu dirattee fudhatti. Kunis akkuma caaccuu kanaa nu baay'isii jechuudha.

g. Gomboo

Gomboon meeshaa supheee irraa hojjetamu ta'ee kan haati hintalaa gaafa hintalli heerumtu dhangaa akka dhadhaa, barbarea tumamaa, shiroo daakameeruufi kkf itti naqxeeffii gaggeessituudha.

h. Dibduu

Dibduun meeshaa buqqeeffii callee irraa faayamtee hojjetamtuudha. Meeshaan kun dhadhaa dibata rifeensaaf oolu kan baattuudha. Mana warraattis ta'ee mana dhuunfaa hintalaatti tajaajila walfakkaatu qaba. Ajjeesaanis dibduu mataa ofii qaba. Dhaadhaan ajjeesaan dibatu qofaatti kan dubartootaa irraa adda ba'ee taa'aaf.

i. Faaqqee- Faaqqeen meeshaa muka ykn pilaatika irraa uumamu ta'ee rifeensa ittiin filachuuf kan ooluudha. Faaqqeen dubartii tajaajilaan kan dhiiraa waliin walfakkaatus garaagarummaa qaba. Kan dhiiraa gubbaa isaan uraa qabaatee kuula diimaan faayamee rifeensa mataatti suuqqatee deema dargaggeessi durii yeroo jila adda addaa deemu. Kuulli diimaan kun ibsa duraan uffata addaa keessatti kennamee waliin walfakkaata waan ta'eef asitti irra deebiin kaasuun hinbarbaachisu. (Aadde Nagaree Giddumaa, Xaayituu Gaja'aa, Hinkooshee Abbaltii, Naccituu Maammoofi Yashii Faantaa marii garee Ebla 25, 2016 ganda Qanaatee 01-tti taasifame irratti yaada kennameedha.)

III. Meeshaalee aadaa koorniyaa lamaaniif

Meeshaaleen aadaa koorniyaan adda baasnee olitti ilaalleerra. Meeshaaleen koorniyaa lameen itti fayyadaman qubeelaa, geebaa, birillee, sottoo nyaataa, boraatiifi kkf.

i. Qubeelaa- Qubeelaan meeshaa faayaa warqee, meetii irraa kan hojjetamu yoo ta'u sirna garaagaraa irratti qubatti kaawwatama. Qubeelaan sirna gaa'elaa keessatti faaya ta'uurra darbee hiika sonaa ta'e qaba. Kunis namoonni gaa'ela raawwatan lameen kan waadaa (kakuu) itti waliif seenaniidha. Qubeelaan kun walitti maxxaarri'amee waan hojjetameef jarreen lameen waadaa waliif seenan kunneen akkuma qubeelaa kanaa walqabatanii akka jiraatan taasisa jedhameeti. Kun immoo jarreen lameeniifis ta'e maatii isaaniif fakkoommii cimaa qaba. Kanaa booda tokko taaneerra-firoomneerra jechuudha.

Fakkii 5: Qubeelaa kaayyannaa Mushurrootaa Aadde Meseretfi Abbabaa Daanyee Bitootessa 3, 2016 Qorataadhaan kaafame

ii. Geeba- Geebni (waancaa) gaafa horii irraa kan hojjetamu ta'ee meeshaa ittiin dhugamuudha. Geebni gaafa ayyaana waggaa, jila adda addaa, sirna waaqeffannaa kan ittiin farsoo dhuganiidha. Oromoon bu'aa loon isaa haala kanaan itti fayyadama. Keessummaa kabajaaf ittiin dhiyaata.

iii. Birillee- Birilleen meeshaa fuullee irraa kan hojjetamu ta'ee akkuma geebaa ittiin dhuguuf oola. Birilleedhaan daadhii dhugu malee farsoo ittiin hin dhugan. Namoota ulaafaatoo (keessummaa kabajaaf) ittiin dhiyaata.

iii. Sottoo- sottoon meeshaa mana keessaa muka waddeessaa irraa qophaa'ee irratti biddeena nyaachuuf kan ooluudha. Sottoon guddaafi xiqqaa qaba. Sottoo guddaan miila waan qabuuf sottoo miiloo jedhama. Tajaajilli isaanii garuu tokkuma.

4.1.2.3 Mallattoolee Aadaa Kanneen Biroo Sirna Gaa'elaa Irratti Fayyadaman

Mallattoolee aadaa kanneen biroo warreen jedhamanii qoodaman kunniin mallattoolee kanneen akka coqorsaa, ulumaayii, habaaboo, urgeessaafi kkf. Mallattooleen kunniin sirna kana keessatti hiikaa guddaa qabu.

As Eliade (1978) suggests, plants and rocks have a religious valence The plants are symbols of fertility, a concept that permeates the whole of Oromo culture and religion. The stones "reveal duration without end, permanence, incorruptibility-in the last analysis a modality of existing independently of temporal becoming" JOS(2005) Vol.12, no.1

i. Ulumaayii- Ulumaayiin mukoota jiran keessaa ni urgaaha. Yeroo gaa'elaa, yeroo dahumsaa -yeroo dhaqna dhiqaa dubartii deessefi heerumtee gaafa shananii ulumaayiidhaan mana urgeessu. Kanaaf mallattoo addaati. Dabalatas akkuma coqorsaa lalisaadha. Bonaa ganna hinqabu yeroo mara lalisa. jechuun ibsan.

ii. Coqorsa- Coqorsi marga magariisa, jiidhaadha- bonaa ganna laisa. Oromoon jiidha jaalata. Kanaaf jiidha qabatee waaqa kadhata, jiidha qabatee waleebbisa. Jiidhi mallattoo jireenyaati. Oromoon yommuu goromsi kun bishaan garaadhaa qabdi jedhu gormsi jedhamte sun rimaa kan lubbuu garaattii baattu jechuudha. Bishaan bakka kanatti lubbuudha jechuudha. Bishaan immoo jiidha. Coqorsi jiidha qaba kan jedhameefis kana.

Fakkii 6: Coqorsa qabatani waaqeffachuu (Gadaa Odaa Bulluq, Fulbaana 2015)

ii. Habaaboo- Habaaboon mallattoo jaalalaati. Kanaaf, gaafa gaa’elaa misirroonni habaaboo walif kennaa habaaboo facaasanii gammadu. Habaaboo keelloon mallattoo jaalalaa isa cimaadha. Habaaboon sirna kabajaa ayyaana irreechaarrattis faayidaafi hiika walfakkaatu qabu.

Fakkii7: Suuraa Ayyaaneffattoota Irreecha Harsadee (Onkoloolessa 04, 2015, gargaaraa qorataatiin kaafame.)

4.1.2.4 Mallattoolee Meeshaalee Aadaa Mana Keessaan Walqabatan

Dhalli namaa meeshaalee mana keessatti soorata isaa ittiin qopheeffatee nyaatuufi mana keessatti tajaajila garagaraaf oolfatu hedduu qaba. Wayita meeshaalee mana keessaa itti fayyadaman mallattoolee adda addaatti hiikamu.

Fakkii 8: Meeshaalee Aadaa Ajjeesaa (Ebla14, 2016) WAT Aanaa irraa Qorataan

- i. **Harataa-** Akka aadaa Oromoo naannoo kanaatti kosiin galgala hin haramu. Akka carraa yoo harames gola jabbootaatti jallifamee taa’a. Kana malees kosiin nama alaa ol aseennutti hin haramu. Namni haree argame nama itti dhufe sana jibbeeraa jechuudha. Kana mammaaksa, “Kan jibbanitti kosii haru,” kan jedhurraa hubachuu dandeenya. Inni biraan meshaa kosiin itti haramurra hin taa’an. Kunis sababa mataa isaa ta’e qaba. Tokkoffaa, meeshaan kosiin itti haramu kun qulqullina waan hinqabeefidha. Lammaffaa immoo yoo harataarra taa’an firatu (gosatu) dhuma jedhamee amanama. Kanaafuu, harataarra hintaa’amu.
- ii. **Mooyyee ykn Sanduuqa-** Mooyyeefi sanduuqni hawaasa kana biratti ajaajila garagaraaf xuxxuqamaa oolu. Mooyyeen biqila, geeshoo, garbuu, boqqolloo, qamadiifi kkf itti taffagaa oolu. Sanduuqni immoo uffata nama man asana galuu mara baatti kanaaf namni martuu yeroo uffatasaa geeddarachuu barbaadu sanduqa kana barbaaduun isaa hin oolu. Kanaaf mmooyyeefi sanduuqarra yoo taa’an kabaja dhabuu agarsiisa. Kunis sababahojiif barbaadamaniif amma amma ka’i jedhamuun ulfina dhabuu agarsiisa.
- iii. **Barcuma-** Barcumni ulfina qaba. Kanaafi kan Oromoon, “Barcumaafi ulfina abbaatu ofjala buta,” jedhu. Egaa wanti kabaja qabu kun yoo namni irra taa’uuf jedhuu jalaa kufte namni sun waan inni karoorfatee jiru akka hin milkoofneetti

fudhatama. Yoo milkaa'uu baates duraan waan beekeef baay'ee hinmufatu. Anoo duraanuu beekkadheera jedhee garaamatti fixata.

4.1.2.5 Mallattoolee Meeshaalee Aadaa Ajjeesaan Walqabatan

Ajjeesaan (goonni) Oromoo naannoo kanaa dur yeroo umrii dargaggummaa irra ga'u utuu hinfuudhiin dura bosona deemee bineensota gurguddoo kanneen akka leencaa, arba, qeerransaa, yeeyyii, gafarsaa adamsee ajjeesuun beekama. Namni baqqo/baloo bareedaa dhaqee ajjeesee hindibatiin hawaasa keessatti kabaja hinqabu. Sodaataa (lugna) jedhama. Kanaaf jecha argates dhabes galaa qopheeffatee hiriya koratee deema. Meeshaalee aadaa cuubee, eeboo, bakara, bodee futtee (xiyya), qawwee, koddaa meeshaalee waranaa qabatee deema. Muhaammad (2015:21) meeshaaleen waraanaa gootaa mataduree jedhu jalatti eeboo, boodaa, cokoo, gaachana jechuun tarreessee jira. Meeshaalee aadaa nyaanni itti baatamu keessaa immoo, killa, qorii, carfoo jechuun kaa'eera. Gosoota nyaata aadaa inni fudhatee deemu keessaa muraasni immoo: bassoo, shugii, duqqus (barbaree diimaa daakamee soogiddaan minyaa'e), cuukkoo qabatee deema. Meeshaaleen kunneeniifi nyaanni kun warreen bakka sanatti isa tajaajilan waan ta'aniif of eeggannoo taasisu. Afgaaffii barsiisaa Dambillaash Gaaddisaaf Amajjii 12, 2016 taasifame.

i. Faacha- Faachi mallattoo adamsaan bineensa ajjeese sanarraa fidee dhufudha. Faachi kan fuudhamu gogaa bineensaa, eegeesaa, gaafasaa, faana isaa, qaama saalaa bineensa sanaa ta'uu danda'a. Adamsitoonni erga meeshaalee isaan barbaachisan qopheeffatanii bosona deemanii bineensota adamsu. Kan balas carroomse dafee milkaa'ee abbaa mirgaa ta'a. Kan hin carroomiin immoo carraasaa komataa adamoosaa itti fufa- hamma mirga argatutti. Utuu hin milkaa'iin gara qe'eetti deebi'uun hinjiru. Yoo utuu hin ajjeesiin deebi'e waarsaatu sirboota jilaarratti cigoon arrabsa. Sobee ajjeeseera akka hinjenneef hiriyoonna faana jiru. Darbees faacha gaafatama. Namni milkaa'ee ajjeesee gale faacha kana fidee dhufee firaafi lammii isaa keessatti sirbee-geeraree beekkamtii argata. Faacha sanaan baannata.

Maatiifi lammiin erga faacha kana arganii mataasaa dhadhaa dibanii, gurrasaatti lootii gurra isaa bitaatti hidhuuf. Kun mallattoo nama ajjeesaa ta'eeti. Sana booddee hawaasa keessatti fudhatama guddaa qaba. Mirga gaafatee fuudhuus qaba. Namni ajjeesaa ta'e kun umuriin isaa ga'ees haa ta'u sababa garagraan yoo lubbuun isaa dabarte bakka mul'atutti ykn daandii irratti baasuun meeshaalee inni itti fayyadamaa ture faacha fannisu.

Kunis kan ta'u yaadannoo gootummaa isaa mul'isuufidha. Faachi kan dhaabbatu namni sun du'ee maatiin gadda isaa raawwatee ji'a tokkoo boodadha. Faachi kun mallattoo akka soodduu awwaalarra dhaabbatuuti. Soodduun awwaalarra yoo dhaabbatu faachi garuu muka baay'ee oldheeratutti meeshaalee inni itti fayyadamaa ture kan akka dibduu, fuullee, faaqkee, faacha bineensaa, kkf irratti maxxansuunidha. Faachi mallattoo goota Orommo naannoo kanaati.

Fakii 9: Suuraa Gaachanaafi bakaraa Ajjeesaa (2015 Barruulee Kaawoo Gadaa)

ii. Bakara- Bakarri meeshaa waraanaati. Namni ajjeesee gale bakara qabata. Bakarri mallattoo gootaati. Goonni bakara qabatee deema.

iii. Gaachana- Gaachanni meeshaa waraanaa gogaa roobii irraa hojjetamu ta'ee yeroo lolaa eeboo, bakara, bodeefi kkf ittiin ofirraa ittisuuf ykn qolachuuf oola. Haala salphaanis hin waraanamu. Meeshaan kun bal'inaan waraana gurguddaa irratti kan itti fayyadamani malee bineensa adamsuuf hin oolu. Sababni isaas bineensi meesh waraana namatti darbatu waan hinqabneef gaachana lafa adamootti hin fayyadaman.

4.1.3 Mallattoolee Aadaa Nyaataafi Dhugaatii Gaa'elaan Walqabatan

Sirni tokko yeroo gaggeeffamu Oromoon aadaa nyaataafi dhugaatii beekamaa ta'e hedduu qabu. Isanis, aadaa nyaataa: cumboo, caccaabsaa, cororsaa (baksaa), faffata, murata, buna qalaa kkf yoo ta'u aadaan dhugaatii: aannan, buqqurii, farsoo, booka, daadhii, damma, araqee, arraabsisaa fi kkf. Gosoonni nyaataafi dhugaatii kun sirnoota adda addaa irratti qophaa'uun nyaatanii dhuganii quufuurra darbee sirnicha gammachiisaafi bashannansiisaa taasisu. Darajjee (2015:73-75) keessatti Oromoon sirna gaa'elaa keessatti aadaa nyaataafi dhugaatii garagaraa akka qabu ibseera. Kunis qabeenyaa qabaachuu uummata Oromoo mul'isa.

4.1.3.1 Mallattoolee Aadaa Dhugaatii

Oromoon aadaa dhugaatii hedduu qaba. Adeemsa hojii isaan as jalatti xuquun yoo baatameyyuu dhugaatii aadaa kana eessa eessatti akka itti fayyadamnuufi mallattoo maalii akka bakka bu'an ilaalla

i. Aannaniifi buqquriin- Aannan bu'aa loon horsiisuu ta'uunsaa wal nama hingaafachiisu. Buqquriin immoo gosa farsoo ta'ee kan garbuurraa hojjetamuudha. Garaagarummaan buqquriifi farsoo buqquriin biqila malee geeshoo hinqabu, farsoon garuu biqlaafi geeshoo qaba. Boqquriin furdaasaatu dhugama. Farsoon garuu calalamee carii isaatu dhugama. Wanti aannaniifi buqqurii as kanatti walitti isaan fide lameenuu dhugaatii aadaa nama hin macheessine ta'uu fi yeroo eebba mushurrootaa kan dhiyaatan ta'uu isaaniiti. Kunis jaarsoliin yeroo eebbisan, 'Akka

aannan kanaa laphee wal qabbaneessaa! Akka buqqurii kanaa walitti urgaa'aa! jechuun aannaniifi buqqurii kanarraa unatanii mushurrootatti biifaniieebbisu. Kun maal agarsiisaa yoo jenne buqqurii kan urgaa'u ayyaanni waan urgaa'u jaallata. Kanaaf urgaa'aa jedhanii eebbisu. Aannan garaa qabbaneessaa. Kanaaf, akka jarri walqabbaneessanii waliin jiraatan waliigaltee hawwu isaanii mul'isa.

- ii. **Booka(Daadhii)-** bookniifi daadhiin gosa dhugaatii aadaa Oromoon yeroo dheeraadhaaf itti fayyadamaa tureedha. Bu'aa hojii kanniisa horsiisuutiin argamaniidha. Oromoon kanniisa horsiisuun damma oomisha. Damma dhugaatiifi qorichaaf itti fayyadama. Dhugaatiin kun fakkoommii mataa isaa ta'e qaba. Bookni naqamee yeroo dheeraaf akka minyaa'utti tursiifama. Yeroo achii buqqa'u qe'ee sanatu booka booka jedha jedhu. Kana jechuun baay'ee akka urgaa'uufi nama dhugee beeku dhiisaatii kan dhugee hin beekneyyuu dhuguuf kajeela. Oromoon sirnoota akka gaa'elaa, ayyaana waggaa, jila waaqeffannafi kkf irratti qopheessuun itti fayyadama. Yeroo eebbaas akka booka kanaa walitti urgaa'aa! Afaan keessan walitti haa urgaa'u jedhu. Kana jechuun waldhaga'aa waliigalaa jiraadhaa jechuudha.

4.1.3.2 Mallattoolee Aadaa Nyaataa

Marii garee Dubartootaa Ebla 25, 2016 ganda Qanaatee 01-tti taasifame irratti yaada kennamee kenname irraa hubachuun akka danda'ametti cumboofi cororsaan, faffanni, buna qalaan, diiminni/murannifi cuukkoon nyaata aadaa beekamaa gaafa cidhaafi ayyaana waggaa irratti qophaa'aniidha. Yaada isaanii gaditti tokko tokkoon ilaalla.

- i. **Cumboofi cororsaa-** Cumboofi cororsaan nyaata aadaa xaafii diimaa irraa hojjetamaniidha. Akkaataa itti hojjetaman mataa isaanii qabu. Sana yeroof dhiifnee, erga tolfamee qophaa'ee baaduu furdaafi dhadhaa baqsanii itti dabaluu kan sirna kabajamaa ta'erratti qophaa'udha. Jaarsoliin mishurroota yeroo eebbisan nyaatarraa cabsanii daddarbatanii wal harkaa fuudhanii eebbisu. Carraa gaarrii mishurrootaafi maatii isaaniif firaafi lammiin duraa duuba hangafummaan walharkaa fuudhanii eebbisu. Sirni kunis waltajjichaaf surraa addaa uffisa.

Fakii 10: Suuraa Cumboo Ayyaana Masqalaa Fulbaana 26, 2016 Qorataan kaafame.

- ii. Faffata** Faffannii dhangaa haati hintalaa miinjeen daandii irratti utuu mana warra gurbaa hinga'iin biddeena xaafiirraa hojjetameen dhadhaadhaan bukaa'ee minyaa'ee hojjetameedha. Dhangaan kun xiqqaa waan ta'eef nama muraasa qofaatu nyaata. Mushurroota lamaaniifi miinjee qofaaf heyyamama. Faffanni haati hintalaa hammam gurbaa sana akka jaalattu agarsiisuuf qophaa'a. Kanaaf, hamaamoteen dhangaa nyaachuuf utuu hin taane mi'aasaa ilaaluuf yeroo inni nyaatamu eegannii humnaan seenanii walsaamanii nyaatu.
- iii. Buna Qalaa-** Buna qalaan buna bulchaatee diimateeru akaahanii dhadhaa bukaa'eeruun walitti makamee fal'aanaan nyaatama. Buna qalaan yeroo jaarsoliin hintala dubbatan kan dhiyaatuudha. Kunis kabajaafi jaalala warri soddaa waliif qabu agarsiisa.
- iv. Diimina/ murata** Muranni foon diimaa sirna qophaa'eef qalamee dhangaa dhiyaatuudha. Diiminni barbatee diimaa tumameefi haaduu ittiin muratan waliin namaa dhiyaata. Yeroo baay'ee, hamaamoteef gaafa guyyaa gaa'elaa dhiyaata. Oromoon loon horsiisee bu'aa isaa haala kanaan fayyadamuusaa mul'isa.
- v. Cuukkoo** Cuukkoon garbuufi dhadhaa irraa hojjetama. Cuukkoon quufaaf hin nyaatamu. Wayita karaa dheeraadeeman fakkeenyaaf daldalaaf, adamsuuf, yeroo gaa'elaa mushurrootaaf qophaa'a. Kunis dafee waan hin ukneef ykn yeroo dheeraa turuu waan danda'uufidha. Namni cuukkoo naqate karaa dheeraa deema.

4.2 Mallattoolee Aadaa Amantaa Waaqeffannaan Walqabatan

Dhimma mallattoolee amantaan walqabatan irratti Ob. Amanuu Deesisaa, Abbaagirshaafi Bal'aas sirna waaqeffannaa warra oofaa irreecha arfaasaa Jaldee Caamsaa 28, 2016 gaggeeffame irratti mallattooleen aadaa amantaa Waaqeffannaan walqabatan hedduudha jedhu. Isaanis: kallacha, bokkuu, caaccuu, callee, tulluu, haroo bu'uun fa'i. Meeshaaleen kunniin kan dhiironni itti fayyadamaniifi kan dubartoonni itti fayadaman adda adda. Hiikaafi mallattoo kallachi, bokkuun, caaccuun, colleen, hawaasa keessatti qaban bal'inaan ibsaniiru.

Mallattoolee Meeshaalee Aadaa Gaa'elaan Walqabatan jalatti kan dhiiraafi dubartii jennee qooduun ilaallee jirra. Kanaaf as jalatti mee warra achitti hin ilaalamne tulluufi haroon amantaa waaqeffannaa biratti mallattoo maalii akka bakka bu'an haa ilaallu.

Oromoon gaafa waaqa kadhatu jedhu daraaraa keelloofi marga akka kennaa galataatti qabatani bakka irreeffannaaf murtaa'e sanatti ba'anii si'a sadii lafaan tuqanii yoo arfaasaa ta'e laga bu'anii bishaaniin tuqanii dhungatanii gateettii bitaafii mirgaatti tuksiisanii muka jala bakka tokko kaa'uun kadhatu. Yaa Waaqa lafa kana uumtee, nuun irratti nu uumtee, Waaqa marga kana magarsitee, Waaqa biqiltoota kana daraarsii firii isaanii nu soori jechuun galateeffatu jechuun yaada isaanii kennaniiru.

4.2.1 Tulluutti Ba'uun Irreeffachuu

Arfaasaan yeroo roobaati. Oromoon Arfaasaa tulluuti ba'ee kadhata. Tulluun ulfinaafi guddina Waaqaaf uummanni Oromoo qabu agarsiisa. Bona hongee, obomboleettii, dhukkee kkf nurraa dabarsitee lafa keenya jiidhaan nu badhaafte kan facaafanne nagaan biqilchii suga itti nuuf godhi jedhanii waaqayyoon yeroo itti kadhataniidha. Burqaan namni dhugu tulluu jalaa burqa. Tulluun mallattoo waaqaati.

4.2.2 Harootti Bu'uun Irreeffachuu

Oromoon Birraa malkaatti bu'ee waaqeffata. Bishaan yoo dhugan nama qabbaneessa, yoo dhiqatan nama qulqulleessa. Waaqayyos qabbanaafi qulqullina qaba jechuuf gara lagaa deemuun galateeffatu. Waaqa booruu gannaa keessaa nu baastee booqaa birraan

nu geesse ulfaadhu galatoomi jedhee galateeffata. Midhaan biqile miidhaksee daraarse fuulduraaf firii isaanii akka isaanii laatu Waaqa kadhatanii galateeffatu. Waan daraaraa kana firii itti nuu gochuu dandeessuuf si galateeffanna, firiisaas akka argannuuf nagaafi fayyaa nuuf kenni jedhu. Birraan abdii quufaati. Waktii arfaasaafi birra irreessa coqorsa, daraaraa keelloo qabatanii waaqayyoon galateeffachuu akka ta'eefi maqaan irreessaa mallattoolee kanneen irraa akka dhufe ibsu.

Fakkii 11: Kabaja Irreecha Harsadee bara 2015(Toorra Internaatii www.erecha.com irraa kan fudhatame)

Caalaa(2013), Biraanuu(2015). Oromoon yeroo arfaasaa tulluutti ba'ee, birraa immoo laga (haroo) bu'ee irreeffachuun yeroo Waaqayyoon kadhatu hordoftoonni amantaa biroo akka waan Oromoon tulluutti, lagattiifi mukatti waaqeffatuutti fudhatanii lallaban jiru. Kun dogoggora guddaadha. Seenaa dogoggoraa dhaloota barsiisuudha. Inni biyya ambaarraa dhufe mana waaqaatii ba'ee dhufetu, kan Oromoo immoo mana seexanarraa dhufee? Kun gaaffii sammuu eenyuuyyuu keessa naanna'u ta'uu mala. Akaakiliifi abaabiliin utuu amantiin ambaa dhufee kan Oromoo hinlaaffisiin eessaa fidaniiti waaqayyoon galateeffataa turanii? Kun eenyuufuu ifaa ta'uu qaba.

Moo Oromoon erga amantiin ambaa dhufet waaqeffachuu jalqabee? Silaa utuu Oromoon ofii amanticha hinqabu ta'ee jechoonni uummanni Oromoo ittiin Waaqayyoon galateeffatu, mallattooleen uummanni Oromoo jila amantaa irratti fayyadamu, hiikti falaasamaa amantichaan walqabatee itti kennamu, dhugeeffannaan

kun immoo bifa walfakkaatuun Oromoo mara biratti mula'chuufi kkf eessaa dhufaniree? Jechoonni, mallattooleen kun, falaasamni isaafi dhugeeffannaan amantii biyyuma amantiin sun irraa dhuferraa faana hindhufan turaniree? Isaanillee hinhille, maqaa waaqayyoof har'a geenyee waa'ee amantii barreessuuf carroomne malee. Kanaaf ammas kan jala sararamee hubatamuu qabu Oromoon amantii mataa isaa kan ta'e WAAQEFFATAA qaba. Waaqa tokkichatti amana. Fuuldurattis qoratamee sirnaan kan ammaa kanaan ol kan waaqeffatamu ta'uu shakki hinqabu. Arfaasaa tulluutti ol deemuun-yeroo lagdi guutu; Birraa lagatti gad adeemuun-yeroo bishaan hir'atu mataan isaa mallattoodha.

4.3 Hiika Mallattoolee Abjuun Walqabatan

Barsiisaa Geetuu Gaja'aafi Barsisaa Amsaaluu Dalasaa Caamsaa 30, 2016 mallattooleen abjuu waan abjuudhaan namatti dhufe tokko yaada xiinsammuutiin hiika itti kennuudha. Hiikti itti kennamus wanta abjuudhaan itti dhuferratti hundaa'uun kennama jedhan. Kan dubbisneefi aadaa hawaasni itti hiikkaturaa kan argame ta'uus itti dabalani ibsaniiru.

Yaada kana Biraanuu (2015) Frued (1963) wabeeffachuun yoo ibsu mallattooleen abjuu waan abjuudhaan namatti dhufe tokko yaada xinsammuutiinhiika itti kenninuudha jedha. Waraabbiin isaa: *"The contrast relation of this kind between a dream element and its translations ...as a 'symbolic' one and the dream element itself as a 'symbol' of the unconscious dream thought"* jedha. Frued (1963:150) Akka yaada Frued kanaatti mallattoon, abjuu, hariiroofi wanti abjuu sana keessatti mul'ateefi hiikni akka mallattootti fudhatamu. Mallattoon akka aadaafi amantaa hawaasaatti waan itti fakkeeffamee hiikamu qaba. Kunimmoo mallattoo dha.

Oromoon abjuu akkatti hiikkatu qaba. Wanti abjuudhaan argame sun dhugaa addunyaa qabatamaa keessatti maaliin akka fakkeeffamu mallattoo mataa isaa ta'e qaba. Fakkeenyaaf, abjuudhaan dhagaa, gudeesha, qalqalloo kofaadaa kkf baachuun dhamaatee agarsiisa. Mammaaksi, "kan dhama'iif uume abjuudhaan dhagaa baachisa," jedhu yaada kana tumsa. Abjuudhaan yoo firri du'ee bule namni abjuun

du'e jedhame sun garmalee quufetu bule jedhamee hiikama. Mallattooleen abjuu kun gaariifi badaa qabu. Isaaniin immoo gaditti ilaalla.

4.3.1 Mallattoolee Abjuu Gaarii

Abjuu gaarii kan jedhamu wanti abjuun mul'ate sun jireenya hawaasummaa keessatti kan bu'aa qabuufi fudhatamaa ta'etti hawaasni fakkoommiin fayyadama yoo ta'eedha. Kunis namni abjuu hiiku muuxannoo jireenyaa keessatti beekumsa kuufate sanatti fayyadamuun hiika itti kenna. Abjuu namni hundi qixa sirriin hin hiiku. Tilmaama mataa isaa garuu kennuu danda'a. Namni abjuu hiikuu danda'u beekaa jedhama. Kanaafi Oromoon, "Abjuu keeyyuu hin hiikkattu" kan jedhuuf. Abjuu gaariin mallattoo abdiiti. Dhalli namaa abdiin jiraata.

a. Abjuudhaan kallacha argachuu- abjuudhaan kallacha argachuun ilma argachuudha jedhama. Namni abjuudhaan kallacha arge dhiiras ta'e dubariin ilma akka argatanitti abdatu. Kallachi uummata Oromoo biratti fakkoommii dhiiraati.

b. Abjuudhaan caaccuu argachuu- abjuudhaan caaccuu argachuun immoo dubara argachuudha jedhama. Namni abjuudhaan caaccuu arge dhiiras ta'e dubariin ilma akka argatanitti abdatu. Yeroo baayyee aadaa naannoo kanaatti daa'ima kan baatee guddisu dubartiidha. Dubartiin immoo hanqalbaatti caaccuu dirtee daa'ima haasofsiisti. Kun immoo fakkoommii dubaraa ta'uu caaccuu agarsiisa.

c. Abjuudhaan bishaan daakuu- abjuudhaan bishaan daakuun sooroma fida jedhamee abdata. Yeroo tokko tokko namni laga daakamuuf hin yaalamne abjuudhaan daakuu isaa namatti hima. Kanaaf abjuun bishaan daakanii ce'uun sooroma mul'isa.

d. Abjuudhaan bishaan nama nyaachuu- Yeroo tokko tokko namni laga daakamuuf hin yaalamne abjuudhaan utuu daakuu ce'uu dadhabee nyaatama. Abjuudhaan bishaan yoo nama nyaate akka waan gaariitti fudhatama. Qabeenya garmaleedhaan liqimfamee jechuudha. Namni abjoote sun fuulduratti abdii sooromuu agarsiisa.

4.3.2. Mallattoolee Abjuu Badaa

Abjuu badaa kan jedhamu hawaasa sana keessatti gama aadaa, duudhaafi safuu hawaasan kan akka badaatti ilaalaman gochootaafi wantoonni yoo abjuudhaan halkan irriba keessaan namatti dhufaniidha.

- a. *Abjuudhaan dhaqna dhiqachuu-* Abjuudhaan dhaqna dhiqachuun gaarii miti. Namni abjuun dhaqna dhiqatu yoo hojjetellee bu'aatti hin geeddaramuuf. Abjuudhaan dhaqna dhiqachuun deega fida jedhamee amanama. Waan qaban dhabuu agarsiisa.
- b. *Abjuudhaan ilkaan buqqifachuu-* abjuudhaan yoo ilkaan buqqifatan fira dhiigaatu du'e jedhama. As keessatti ilkaan firaan fakkeeffamee jira. Foon/ dhiigaan tokko ta'uu jarreen lameenii mul'isa.
- c. *Abjuudhaan foon diimaa nyaachuu-* Foon haala hin baramneen namni abjuudhaan nyaates fira dhiyootu duraa du'a jedhama. Foon mallattoo dhiigummaati. Foon kooti jechuun fira dhiigaa keessumaayyuu dhala kooti jechuudha. Kanaaf namni foon dhala isaas ta'e dhala namaa hin nyaatu.
- d. *Abjuudhaan sirbuu-* Yeroo tokko tokko waan guyyaa yaadaniin walqabsiisuun abjuudhaan yoo sirban jira. Namni abjuun sirbe kun borumtaa isaa boo'ichi akka isa qaqqabuutti ilaalama. Abjuudhaan sirbuun bo'cha fida jeahama.
- e. *Abjuudhaan riqicha irraa kufuu-* abjuudhaan riqicha irraa kufuun waanti karoorfamee jiru tokko hin milkaa'iin hafuu agarsiisa. Hojii irratti gufuun isa mudachuu agarsiisa.
- f. *Abjuudhaan hallayyaa bu'uu-* Akkuma abjuudhaan riqicha irraa kufuu kunis waanti karoorfame hin raawwatiin hafuu agarsiisa. Fuuldurri jireenya namaa gaarii hin ta'u

4.4 Hiika Mallattoolee Uumamaan Walqabatan

Uumamni addunyaa kanaa fakkoommii mataa isaa ta'e qaba. Bineensonni, simbirroonni, biqiloonni, ilbiisonni, kkf bifti isaaniifi gochaaleen isaan raawwatan akka itti hiikamu

qaba. Kunis mallattoo isaan hawaasa keessatti yeroo dheeraadhaaf qabaataa turaniidha. Fakkeenyaaf, Arrabni ibiddaa (laboobaan) ibiddaa yoo sagalee dhageessise-keessumaatu dhufa jedhamee amnama. (Ob. Amanuu Deesisaa, Abbaagirshaafi Bal'aas sirna waaqeffannaa warra oofaa irreecha arfaasaa Jaldee Caamsaa 28, 2016 irratti afgaaffii isaaniif dhiyaate irrattii yaada mallattoolee uumamaan walqabatanirratti kennan) Yaada isaan bineensotaa, ilbiisotaafi sibirroota irratti kennan immoo gaditti qindaa'ee dhiyaateera.

4.4.1 Mallattoolee Bineensotaan Walqabatan

Bineensonni lubbu qabeeyyii addunyaa kanarra jiraatan keessaa tokkodha. Gochaaleefi haalli isaan addunyaa kana keessa jiraachuuf taasisan uummata Oromoof mallattoo mataasaa ta'e qaba.

a. Waraabessi guyyaa yuusuu- waraabessi yoo guyyaa yuuse barri sun namaafi horiif hammaataa ta'uu agarsiisa jedhu. Kun kan agarsiisu, bineensi waraabessa jedhamu kun amaluma isaatiin bineensa guyyaa hindeemneedha. Garuu yeroo tokko tokko wayita guyyaa deemuurra darbee yeroo inni guyyaa yuusuu mul'ata. Akka ilaalcha Oromootti waraabessi guyyaa yuusuu kun hamminaaf malee gaarummaaf miti jedhee amana. Halkan yoo ta'e garuu barsiifataafi hirtee isaati waan ta'eef mallattoo wayiituu hinqabu. Akkasumas, waraabessi utuu midhaan dhahanii(calleessanii) halkan yoo oobdii seenee luka lamaaniin oobdii keessa ejjete gaariidha jedhama. Kunis callaa gaarii ta'a jedhamee amanama. Waraabessi halkan baay'atee yoo yuuse gama gori gamanni fixeensaa jedhu. Kunis nu hintuqiin si hintuqnu jechuudha.

b. Horii mararteen du'uu- horii mararteen yoo nama jalaa du'e gaariidha jedhama. Maaliif jennaan farra namaaf dhufe fudhatee jedhama. Horii marartee kanneen jedhaman korma warajoo, gaangee ykn farda gudeedaa, qotiyyoo harqota keessaa, sa'a aannanii, lukkuu kormaa warajoo hidhameeruufi kkf.

c. Gaangeen ykn fardi nama kuffisuu- gaangeen ykn fardi nama kuffisuun gaarii miti. Lubbuufuu sodaachisaadha. Kana jechuun wareertee ykn rakkoo biraan utuu hintaane sababa hin beekamneen yoo ta'e ulfaataadha.

d. Kormi boorrachuu- Kormi boorrate jechuun yoo gaafaan biyyee fottoksee baasee gooba isaatti dibeedha. Kormi yoo boorratu lola kajeeleeti jedhama.

e. Goromsi korma baachuu geesse- goromsi korma baachuu geese jechuun ariisaa geessee jechuudha.

f. Jaarii Loonii- jaariin loonii ayyaana looniiti. Kunis waggaatti al tokko kan kabajamu yoo ta’u jia’a sadaasaa keessadha. Yeroo jilli kun kabjama gosti nyaataafi dhugaatii qophaa’u farsoo xaafii buqqurii, marqaa, baaduufi dhadhaa, fi kkf qopheessu. Mukootaafi gosa mukaa birbirsaa, ulumaayii, hidda aannannoo, muka urgeessaa kkf dallaatti faayama. Kunis birbirsaa bantii dallaa keessa dhaabu. Ulumaayyiifi muka urgeessaa balbala dallaa gamaa gamana dhaabuun hidda aannannootii hidhu. Sana booddee nyaata qophaa’an kana coqorsatti cuuphuun horiitti facaasuun, “Kormi cirrii haa ta’u, Rimaan happee haa ta’u!” jechuun eebbisu. Korma adda isatti tuksiisu, loon warren hafan dudda isaaniirratti facaasu. ‘Kormi cirrii haa ta!’ jechuun ari’ee haa gaansu jechuudha. Cirriin gosa simbiraa yeroo baay’ee foon loonii nyaachuun jiraattudha. ‘Rimanan happee haa ta’u!’ jechuun immoo goromsi ari’amte haa rimooftu jechuudha. Birbirsii gidduu dhaabatu kun dallaa tokko keessaa kormi tokko akka jiraachuu qabu agarsiisa. Kun immoo kan agarsiisu, horiin akka horan, dhukkubni akka hinxuqne ibsa.

4.4.2 Mallattoolee Allaattotaafi Simbirrootan Walqabatan

Allaatonniifi simbirroonni uumama lafa kanarra jiraatan keessaa tokkodha. Garuu balali’uu danda’uu isaaniitiin uumamoota biroorraa adda ta’u. Isaan kunis, uummata Oromoo aanaa kanaa biratti akkuma uumamoota Oromoo biroo mallattoo mataa isaanii waan agarsiisan qabu.

a. Simbirroonni barii wacuu-Simbirroonni yeroo barii wacan barii’uu lafaa labsu kun kan uumamni isaan gonfeedha. Simbirri dubbatte jennaan Oromoon barii’uu lafaa waan beekeef ka’ee gara hojii isaatti deema. Sa’aatti himtuudhaa jechuudha.

- b. Simbirroon masqalaa-** Simbirroon masqalaa yeroo gannaa bakka biraa deemtee yeroo birraan bari’u dhufti. Yeroo masqalaa jechuudha. Kanaafis maqaa kana argatteetti. Simbirroon masqalaa yoo argan birraan bari’uu mul’isa.
- c. Iyya Lukkuu Kormaa -** lukkuun haala garagaraan sagalee dhageessisu irratti hundaa’uun hiika gara garaa qaba. Fakkeenyaaf, lukkuu kormaa galgala iyyu-baratu jijjiirama; mootiitu aangoorraa bu’a jedhama. Lukkuun kormaan yoo ganama iyyu immoo akkuma simbira barii waccuu bari’uu lafaa labsa jedhama.
- d. Sagalee Hurunguu-** Hurunguun gosa simbirrootaa keessaa tokko. Hurunguun yeroo sagalee dhageessistu hiika mataa ishee ta’e qabdi. Hiikti kun haala lamaan hiikama. Inni tokko sagalee hurunguu aaga farriftuudha. Inni kun isa gaarii yoo ta’u inni biraan immoo faallaa kanaan waan badaa- du’a yeroo farristuudha. Haala kana beekke kan hiika itti kennu namoota buleeyyiidha malee nama hunda miti.
- e. Sagalee Alakkuukkuu-** Alakkuukkuunis akkuma hurunguu gosa simbiraati. Bifti ishee dugda isheerraan bifa farda daamaa fakkaattee garaashee jalaan adiidha. Guddinaan hanga bullaallaa geessi. Alakkuukkuunis sagalee dhageessistu qabdi. Hawaasni Oromoo naannoo kana jiraatan sagalee alakkuukkuu kana dhugaatii akka farsoo, booka, daadhii, kkf dhuguu farristi jedhamee amanama.
- f. Waca Simbirdaalee-** Simbirdaaleen yoo walitti qabamtee waccite muka isaan irraa wacan irra (jala) bofa ykn bineensatu jira jedhama. Kanaaf namni kamuu bira hindarbu. Itti goree waan isaan itti naanna’anii wacan sana adamsee ajjeesa.
- g. Sagalee Mukee-** Mukeen (Simbir sontuun) immoo simbirroo gammoojjii taatee yeroo birraa namoonni adamoof bosona keessa yeroo deddeebi’an, sagalee irra deddeebitee adamsitoota sanatti naannoftee dhageessisti. Adamsaan sun sagalee ishee kana hubatee duukaa bu’a. Adamsaa sana bakka dammi bookee (damma holqa mukaa keessaa ba’u) jiru geessiti. Sagalee simbira kanaa nama muuxannoo adamoo qabu malee namni hundi hinbeeku. Yeroo tokko tokko bineensa guguddaa kan akka, leencaa, gafarsaa, qeerransaa, jawweefi bira geessuu dandeessi. Kanaaf adamsituun sagaleeshee dhaggeeffatee qophaa’ee deema.

h. Quroo Booqaa- quroon gosa simbiraa ta'ee bifaan gurraacha mukarra gala. Quroon kun yoo manarra taa'ee ilkaaniinis ta'e qeensaan man asana irraa citaa isaa yoo diigeefi sagalee dhageessise amajaajiidha jedhu. Kanaaf gadi bahanii manarraa ari'arii'u.

i. Kiilolee- Kiiloleen simbira haala salphaan namatti hin mul'anne taatee sagalee bareedaa qabaachuun beekamti. Sibirri kun yeroo birraan bari'u beekti. Ganna guutuu utuu hin dubbatiin baatee yeroo birraan bari'u sagaleeshee miidhagaa sana gurra namaatti dhangalaafiti. Kiiloleen galgala malee ganamaa figuuyyaa sagaleen ishee hindhaga'amu. Kan bifti ishee hinmul'annfis kanaafii jedhama.

4.4.3 Mallattoolee Ilbiisotaan Walqabatan

Ilbiisonni uumama lubbu qabeeyyii lafa kanarra jiran keessaa isaan tokko. Ilbiisonni kun haala uumamaan jireenya ofii isaanii yeroo jiraatan jireenya dhala namaa waliin wanti walitti isaan fidu jira. Kunis mallattoodhaan hiikama. Fakkeenyaaf,

a. Yaa'uu Rirmaa- Sirmi yoo lafa keessaa biyyoo jiidhaa ol guuru arfaasaan dhiyaatee jedhu. Arfaasaan dhufee yoo birbirreen (irma kaattuu baase) lafa keessaa yaa'u immoo bariituu isaa bokkaa qacacaatu rooba jedhamee amanama.

b. Yaa'uu Billaachaa- Billaachi gurmuun yoo yaa'u bakka inni irraa baqatu sanaa waraanatu ka'e jedhameeti hiikama.

c. Bookeen Afaan namaa seenuu- bookeen yoo afaan namaa lixxe, namni bookeen afaan isa lixxe sun fuulduratti carraa dhugaatii akka farsoo, bookaa kkf dhuguu qaba jedhamee amanama.

4.5 Mallattoolee Gochaaleen Walqabatan

Mallattoolee hojiin walqabatan irratti afgaaffii obbo Dhugumaa Sambataa, aadde Tsaahaa Camadaafi obbo Dassaalee Bayyanaaf Waxabajjii 8 2016 taasifamerra akka hubatamutti ummanni Oromoo naannoo kanaa gochaalee garagaraa jireenya isa guyyuu keessatti raawwatuuf tokkoon tokkoo gochaaleetiif fakkoommii mataa mataa isaa qaba. Fakkoommiin kun callisee utuu hintaane haala jiruufi jireenya isaa waliin

walqabsiisee hiika itti kenna. Kunimmoo mallattoo uummanni Oromoo naannoo kanaa ittiin waan isa mudate hiikkatuudha jedhu. Tokkoo tokkoo mallattoolee kanaa gaditti ilaalla.

4.5.1 Rifeensa Horii Buqqifachuu

Oromoon naannoo kanaa yeroo horii gurguratu eegee irraa rifeensa buqqiseetu mooraa/dallaa keessatti gata. Kunimmoo sanyiin horii sanaa akka hinrifanneef akka ta'e odeef kennitoonni naaf himan. Akkasumas funyoo (haada) ittiin horii sana gabaa geessan waliin hingurguran. Kun mallattoodha.

4.5.2 Dhangaa Irraa Unachuu

Dubartiin bishaanis ta'e dhangaa yeroo namaa laattu dura ofii irraa unachuun namaaf kenniti. Haalli kun nama mana sanatti galuuf qofa utuu hin taane nama kamiifuu yeroo kennamuudha. Sababni isaas qulqullina qabaachuufi amanamtuu ta'uu ishee mirkaneessuufi. Kun immoo namni sun shakkii tokko malee namni sun akka nyaatee dhugee galuuf gocha raawwatuudha. Kun egaa duudhaan Oromoo hammam akka namaaf yaadu agarsiisa. Dhangaa hammam minyaa'u laatani nyaachu innoo hin minyaa'uyyuu jedhu. Kana jechuun dhuguma dhangaa sanatu hin miyaa'u utuu hin taane kanaa ol minyeessee utuun siif laadhee natty tola jechhuudha.

4.5.3 Nyaata Walgurshuu

Abbaan manaa yeroo soorata nyaatu dura haadha manaa isaa gursha (afaan kaa'a); isheen immoo dhuma nyaataa irratti abbaa manaa isheef harkatti fuutiif. Kun jaalalaafi kabajaa isaan waliif qaban agarsiisa. Abbaan manaa haadha manaa afaan hinkaa'u taanaan jaalalli isheef qabu hir'ateeraa jechuudha.

4.5.4 Onnee Lukkuu Waliin Kutachuu

Uummata Oromoo biratti foon lukkuu dhangaa beekamaadha. Kunis kan qophaa'u yeroo maraa miti. Ayyaana waggaa, keessummaan kabajaa kan akka soddaa, fira halaalaa yoo ta'e qalamti. Darbee darbee gaafa foon dharra'anis qalatu. Lukkuun

yeroo qalamtu onnee ishee dhirsaafti niitiitu addaan kutata. Kunis jaalalli waliif qaban qixxee ta'uu agarsiisa.

4.5.5 Haaduufi Duqqusii Dhiyeessuu

Akka aadaa Oromootti dubartiin mana qircaa dhaqxee foon hin fuutu. Abbaa manaatu dhaqee fida malee. Dubartiin foon dharraate tokko kallattiin foonan dharra'e jettee himachuu yoo saalfatte haaduufi duqqusii barbaree biddeena hinqabne abbaa manaa isheef dhiyeessiti. Abbaan manaa kana arge akkamiyyuu ta'ee foon barbaadee fiduu qaba. Yoo dhabe aka duraan jenne lukkuutti murteessa. Yeroo tokko tokko immoo yoo foon mana jiraate nuu kennii jechuudha.

4.5.6 Gurra keessaa nama huursuu (iyyuu)

Yeroo tokko tokko utuma hin beekiin gurri nama huursa. Yoo gurra keessaa nama huurse/iyyee harka ofii aboottatanii si'a sadii hafuura itti baafachuun aaga na dhageessisi jedhanii ililchu. Yoo kana godhan waan gaarii dhaga'u; yoo gochuu baatan garuu waan hamaa- du'a fira dhiyoo (hiriya) baay'ee jaalatan, du'a nama beekamaafi kkf dhaga'u jedhamee amanama.

4.5.7 Sibiila wayii gomjii jala kaa'uu

Horiin badee barbaadanii yoo dhaban gara manaatti deebi'anii sibiila wayii gomjii jala kaa'u. Kunis, horii bade kana bineensi hinnyaatiin jechuudha.

4.5.8 Arrabni ibiddaa Sagalee dhageessisuu

Arrabni ibiddaa (laboobaan) yoo sagalee dhageessise- keessumaa fagootu namatti dhufa. Kanaaf laboobaan dubbannaan keessummaan waan dhufuuf dursanii qophaa'u.

4.6 Mallattoolee Aadaa Hojiin Walqabatan

Hojiin jiruufi jireenya dhala namaa jijjiiruuf dorgomaa hinqabu. Jijjiiramuuf jecha hojjechuun dirqama nama kamiiti. Uummanni Oromoo naannoo kanaas hojiilee garagaraa irratti bobba'uun uummata jiraatuudha. Qonni- horii horsiisuufi midhaan oomishuu, daldalli isaan bu'uuraati. Keessumaa jireenya qonnaan bulaa naannoo kanaaf qonni hojii isa dorgomaa hinqabneedha- durii kaasee hanga har'aatti.

Uummanni Oromoo nannoo kanaa aadaa hojii waliin hojjechuu daboo, daadoo, jigii, humnaafi kadhaa qaba. Kunis walitti dhufeenya hawaasummaa isaanii akka cimsuu danda'utti fudhatama. Mana waliin waliif ijaaru, midhaan waliin dhahu, loon waliin tiksu, kkf. Gara kaayyoo barruu kanaatti yoon deebi'uu aadaa hojii kana keessatti mallattooleen gara garaa hawaasa kana biratti hiikaa garagaraa qaban jiru.

4.6.1 Mallattoole Qonna Fixuu Agarsiisan

- i. Qaccee dhukaasuu*-Qonnaan bulaan yeroo qonna fixu mallattoolee garagaraan agarsiisa. Isan keessaa muraasni: qaccee (mi'a qonnaa) kallattii afuritti naannessee irra deddeebi'ee tokkosee sagalee dhageessisa.
- ii. Qotiyyootti shaashii maruu*-Qonnaan bulaan qotiyyoo itti qotaa bahe sanatti hidda reeffaa (kalaala) gaafa isaaniitti maruun gadhiisa. Kunis sangoonni sun qonni xumuramuu akka baraniifi jedhameeti.
- iii. Gindii cufa*- Meeshaa ittiin qotaa ture gindoo (nooyee) fi harqota balbala (hulaa) manaarra danqee kaa'a. Meeshaaleen kun buqquriin yoo itti dhibaafatameefi qiixxaan yoo irratti cabe qofa achirraa kaafamu. Dubartoonnis kana beekanii gaafa inni qonna fixuu jala ga'u halduree barbaachisu xumurachuun qophaa'anii eegu malee maaf ta'e jedhanii hinmorman. Mallattooleen kun egaa qonna fixuu qonnaan bulaa kanaa agarsiisa jechuudha.

4.6.2 Mallattoolee Xaafiin Walqabate

- i. Xaafiifi biyyoo waliin makuu*-Yeroo midhaan faca'u keessumaa xaafiin yeroo faca'u dhuma irratti sanyiin hafu namni facaasu sun ofirra qucummatee gad taa'ee xaafii sana bitaa mirgatti facaase ol jigii gadi jigi; aramaan gadi xaafiin ol, aramaan gad xaafiin ol jechuun irra deddeebi'ee erga jedheen booddee xaafiifi biyyoo waliin makee aboottee tokko fudhatee galee hudduu gumbii ykn gootaraa jala kaa'a. Kunis kan ta'uuf yoo akkas ta'e midhaan sun calla gaariifi baay'ee argamsiisa jedhamee waan amanamuufidha.

ii. Bakkanniisa Dhaabuu- Midhaan biqila tole keessa darbanii darbanii bakkanniisa quncisanii dhaabu. Kunis ijarraa hafi, dhortuufi mortuun si hindanda'iin hiika jechuudha. Kunis iji namaa midhaan sana dhiisee muka dhaabbatte sanarra akka qubatuuf oola. Maaliif? Iji garraammii gaarii miti jedhamee amanama.

iii. Xaafii dhahuu Gaafa midhaan dha'amu qotee bulaan sun midhaan oobdiitti bu'ee hanga callaa'ee manatti galutti miila isaa hindhiqatu. Yoo miila isaa dhiqate midhaan sun akka callaa baay'ee hin argamsiisneetti amanama. Inni biraan immoo xaafii dhahamee qullaa'e baaranadha. Kanaaf, uffata itti uffisu. Inni biraan immoo dhagaa keessa kaa'u. Kun immoo mortuun akka hindandeenyeefi.

4.6.3 Mallattoolee Hojii Walgargaarsaa

Namni nama hojii hojjetutti dhufe akka aadaatti bira hin dhaabbatu. Yoo utuu karaa deemuu itti dhufes bira hindarbu. Waan jarri hojjetaa jiran faana takka hojjetee deema malee. Nama dallaa loonii geeddaru bira yoo ga'u itti goree gargaara. Abbaan dallaa sanaa ga'a horiin sitti haa hortu deemi jedhee heyyamaaf. Yeroo sana deema. Dallaa kana geeddaranii yoo fixan keessa gadi taa'anii saani haa ciisu gaanni hin ciisiin, jedhu. Kana jechuunis horiin akka walhortu abdii godhachuufidha. Nama midhaan dhahutti yoo dhufes akkasuma. Yoo sababa wayiif jarjaree utuu itti hingoriin darbe, “ashamaa haa barkatu” jedha. Warri midhaan dhahanis gita nama sanaa kan ta'e tokko: “ barakata soorru, bara hamaa ba'i,

bareedduu hammadhu,
dura si haa dhungattu,
booda si haa tuffattu,
waraabessa adii yaabbadhu,
dhaqa si haabaatu,

gala si haanyyatu,” jechuun maaf gortee nu gargaaruu didde jedhu.

Waraabessa adii yaabbadhu jechuun halkan hin dhokatiin mul'adhuudha. Dhaqa si haa baatuun saffisa waan qabuuf dafee achiin sigeessisa jechuudha. Gala si haa nyaatu jechuun erga dhimma kee raawwattee yoo duuteyyuu rakkoo homaa miti gaariidha jechuudha.

4.6.4 Ulee Ciibsuu

Yeroo hojii hojjetan ulee dhaabanii hin hojjetan. Yoo uleen dhaabate yaanni namaa dhaabata jedhu. Yaanni namaa dhaabannaan immoo hojiin sun dhaabate jedhamee amnama. Kanaaf yeroo hojii seenan ulee ufii lafa ciibsanii hojjetu. Namni bakkeerraa dhufes akkuma ulee sanaa hindhaabbatu. Akkuma dhufeen hojiitti seenuu qaba malee.

4.7 Mallattoollee Gadda Agarsiisan

Jirenya keessatti akkuma gammachuun jiru gaddi jira. Kolfuun akkuma jiru boo'uunis jira. Wanti lafa kanarraa faallaa dhabe hinjiru. Kanaaf uummanni Oromoo naannoo kanaa gaddaafi gammachuu isaa waliin hirmaata. Gammadus waliin gammada gaddus walumaan gadda. Kanaafuu, uummanni kun yeroo gaddaa mallattoo ittiin gaddasaa waliif ibsu mallattoolee garagaraa fayyadama.

4.7.1 Kuula Uffata Garagalchanii Uffachuu

Akka aadaa naannoo kanaatti dubartoonni yeroo warra du'aa(boo'icha) deeman uffata garagalchanii uffatu. Dubartoonni yeroo boo'icha firaas ta'e ollaa deeman kuula uffata isaanii ol garagalchanii uffatu. Kunis namni du'eeru jiraachuu mul'isa.

4.7.2 Uffata Gurraacha Uffachuu

Yoo firri dhiyoo kan akka haadhaa, abbaa, hiriya baay'ee itti dhiyaataniifi jaalatan, fi daa'ima duraa du'eera ta'e, uffata gurraacha gubbaatii hamma gadiitti uffatu. Uffata isaanii adii yoo qabaatan halluu gurraacha cuuphanii uffatu. Kunis miira gaddaa keessa jiraachuu jarreenii ibsa. Namni gaddu sireerras hinciisu. Kunis nama du'e sanaaf gadda itti dhaga'ame karaa ibsataniidha.

4.7.3 Rifeensa Haaddachuu

Dhiironni rifeensa mataa haaddatanii, areeda dhiisuun gonfoo gurraacha kaawwatu. Dubartoonni immoo rifeensa erga haaddatanii shaashii gurraacha mataatti maratu. Rifeensa mataa isaanii haadame badheetti hingatan. Bakka tokkotti goorannoo xiqqoo ijaaranii achitti walitti qabu. Yoo akkas ta'uu baate simbirri rifeensa isaanii fuutee waan bittinneessituuf gaarii hinta'u jedhamee amanama.

4.8 Mallattoolee Sirna Da'umsaan Walqabatan

Mallattoolee sirna da'umsaan walqabatanii dhiyaatan marii garee dubartootaa Ebla 25, 2016 ganda Qanaatee 01-tti taasifame irratti yaada gaaffilee dhiyaataniif ka'an irraa akka hubatamutti dhalli namaa fufee jiraachuuf walhoruun dirqama. Dubartiin tokko yeroo ulfooftee kaastee mallattoolee garagara agarsiifti. Isaan keessaa muraasni nyaata dur nyaattu lagachuu, kan dur hinnyaanne immoo nyaachuun mallattoo garagaraa akka agarsiiftu eeru. Mallattoolee biroo eeranii hiika kennan haa ilaallu.

4.8.1 Biyyoo Diimaa Nyaachuu

Dubartiin ulfa taate amala hinqabdu. Nyaata gosa adda addaas ishee barbaachisa. Yoo argatte immoo hin nyaattu. Yeroo tokko tokko immoo amala duraan hin qabne agarsiisu. Fakkeenyaaf, dubartiin tokko waan dur hin nyaanne yeroo biyyoo diimaa nyaattu ulfa ta'uushee mul'isa jedhu. Kanneen waan biraa waan dur hin nyaatamne nyaatanis hindhibamani jedhu odeef kennitoonni.

4.8.2 Shaamita Naquu

Dubartiin tokko ji'a sagaliif garaatti baatee yeroo lubbuu haaraa gara addunyaa kanaatti fiddu kabajaafi kunuunsa qabdi. Yeroo isheen da'umsa jala geessu shaamitatu naqamaafii jedhu. Shaaminni kun midhaan kan akka goommanaa, baaqelaa ho'ifamee daakameefi sunqoo, kkf irraa hojjetamee hanga gaafa dubartiin sun deessuutti qadaadamee taa'a malee hinbuqqa'u. Gaafa dubartiin sun deessu buqqa'ee mi'eessituun garagaraa itti dabalamee dhadhaadhaan nyaatama. Kunis *ashkuttii* jedhama. Nyaanni kun dubartii deesseef dugda ishee jabeessa jedhama. Waa'ee qophii isaa gabaabumatti hangana yoon jedhe ga'aadha.

4.8.3 Ililchuu

Ililleettiin yeroo dubartiin deessee ofkaltu sagalee dhageessifamuudha. Daa'imni dhalatte sun yoo dubara taate *alsadii* (ililil, ililil, ililil) ililchama. Yoo dhiira ta'e immoo *alshan* (ililililil, ililililil, ililililil, ililililil, ililililil) ililchama jechuun sagaleen jedhanii dhageessisani. Kun immoo maaliif ta'ee? jennaan, "Dubarri *kan ambaati*

dhiirri garuu *kan abbaati*,” jedhan. Dhiiraafi dubartii wal hin caalchifneeree? jennaan, “Lakki, lakki, kana jechuun durbi yoo guddatte alagaatu fuudha. Dhiirri garuu qe’eetti hafeetu qe’ee abbaa dhaala kanaaf kan dhiiraa caale. Isa nutti hafu caalchifachuu keenya malee dhiiraafi durba saalarratti hundoofnee walcaalchisuu miti.” jedhan aadde Nagaree Giddumaa. Kun mallattoo jechaan mul’ateedha.

4.8.4 Handhuura Daa’imaa Awwaaluu

Handhuuraan daa’imaa yeroo irraa citu kan dhiiraa mana keessatti kan dubaraa immoo alatti awwaalamaa jedhan. Sababni adda addummaa kanaas kanuma duraa waliin akka walfakkaatu kaasan. Mallattoon kun immoo gochaan kan mul’atuudha.

4.8.5 Siree Cabsuu

Namni dubartii deesse harka fuudhuu (baga deessee dhaqu) harka ykn maddii dhungatee, “Baga maaram si hiikte! Baga maaram miila kee wal qixxeessite!” jechuun nagaa ishee gaafatu. Yeroo ba’an immoo, “Siree cabsii ka’i!” jedhu. Siree cabsii ka’i jechuun akka aadaa naannoo kanaatti furdadhuu (gabbadhuu) jechuudha malee siree sana caccabsii balleessi jechuu miti.

Fakkii 12: Suuraa aadde Nagaree Giddumaa Bitootessa25, 2016 Qorataan Kaafame)

4.9 Mallattoolee Uumamaan Yeroo Agarsiisan

Aadde Wadaajee Camadaa, Obbo Abdiisaa Oljirraa, barsiisaa Abdiisaa Guddisaa fi Biraanuu Oliiqaaf afgaaffi bakka garaagaraafi yeroo garaagaraatti taasifamerratti akka ibsanitti mallattooleen tokko tokko uumamaan yeroo gara garaa agarsiisu. Bona, arfaasaa, sa'aatii lafti itti galgalaa'u gaaddidduufi tuufuu ilaaluun fayyadamna jedhu.

Isaan kunis sa'aatii, ji'aafi waktiilee agarsiisuu danda'an mee gaditti haa ilaallu.

4.9.1 Sa'aatii Warreen Agarsiisan

a. Tuufoon baala cufachuu- biqiltuun tuufuu yeroo lafti galgalaa'u baala ishee cufatti. Kanaaf yeroo sa'aatiin hinjirre daboon tuufoon baala ishee yoo cufattu hojii gaafa sanaa achitti dhaabanii galu. Sa'aatii hojiirraa ba'anii galanidha.

b. Sochii Suufii- Biqiltuu Suufii jedhamu 85mimo kallattii biiftuun jirtu faana socho'a. Ganama gara bahaatti galagalee boquusaa cabasee dhaabata. Yoo lafti galgalaa'u immoo gara dhihaatti galagale boquu isaa cabsee dhaabata. Yeroo kana nama amalaafi mallattoo biqiltuu kanaa hinbeekneef waan cabuuf ka'e fakkaata. Guyyaa garuu qixumaan dhaabata.

c. Gaaddidduu- gaaddidduun dheerachuufi gabaabbachuun yeroo agarsiisuu danda'u

4.9.2 Waktiilee Agarsiisan

Biqiltoonni tokko tokko uumaman yeroo faana haala isaanii jijjiirratu. Hawaasni naannoo kanaa immoo jijjiirama biqilootaa kana akka yeroo ilaallannaatti itti fayyadama. Fakkeenyaaf, biqiltoonni waktiileen waljijjiiruu agarsiisan jiru.

a. Bilicceen (margi marguu) lalisuun- Bilicceen marguun arfaasaan dhufuu himu.

b. Bishaan burquu- Maddi lagaa bona gogee ture yoo arfaasaan roobee ganni seenu madduu jalqaba. Birqituun adoolessa keessa malee hin burqitu. Yoo burqituu argan gaafa akkasii adoolessi seene jechuu yoo baatanis adoolessi seenuu isaa beeku. Isaan kun ganni walakkeessa seenuu agarsiisu.

- c. *Habaaboon daraaruu-*** Habaaboon yeroo daraaruufi daraaraan harchu qaba. Daraarruun isaafi harca'uun isaa waktii agarsiisu qaba. Habaaboon yoo daraaru birraan bari'uu mul'isa. Midhaan yoo hammam boodatti hafee faca'ellee masqala hin oolu daraaruuf jedhu. Kana jechuun birraan bari'ee jechuudha. Habaaboo harca'u yeroo immoo bonni ga'u mul'isa. Biqiltoonni duraan lalisaa turan firii godhatanii bilchaataa adeemu. Yeroo kana immoo habaaboo harcaafatu.
- d. *Eebichi daraaruu-*** eebichi waggaatti si'a tokko malee hin daraaru. Innis ji'a muddee keessadha. Eebichi yeroo daraaru kan durii caalaa baayyee hadhaa'a. Daraaraa eebichaafi hadhaa isaa ilaalanii ji'I muddee ga'uu isaa beeku.
- e. *Harbuun bilchaachuu-*** harbuun ganna firii hinnaqatu bona malee. Kanaafuu mallattooleen kun yeroo adda addaa haala ofii yeroo faana jijjiiruun mallattoo ta'uun tajaajilaa jiruu jechuudha.

4.10 Mallattoolee Aadaa Walquunnamtii Keessatti

Aadaan hawaasa tokkoo walquunnamtii keessatti ga'ee guddaa qaba. Aadaan kuufama beekumsaati. Kanaaf hawaasni naannoo kanaa yeroo jireenya hawaasummaa waliin adeemsifatu dhimmoota garagaraarratti waliin dubbata. Mee fakkeenya haasawaa armaan gadii haa ilaallu.

4.10.1 Ijji Maloolee Na Hin Argiin

Nama jiraataa aanaa Habaaboo Guduruu ganda Illaammuu Maloolee keessa jiraatu Obbo Gaja'aa Dabalee jedhamu. Mee haasawaa isaan walga'ii tokko irratti taasisanhaa ilaallu. Walitti qabaa 'Waldaa Maayii Baasii Qanaate Biyyaa' jedhamtu keessaa yeroo dheeraaf hojjetaa turaniiru. Haasawaa isaan waltajjii hoggantoonni godinaa isaan qorachuuf dhufan irratti, "... *Mee isinitti haa ilaalu, yoon gochaa jedhame kana raawwadheera ta'e, iji Maloolee na hinargiin!*" jedhanii jedhama. Haasawaa kana yoo ilaallu namni kun waan kakateeru fakkaata. Garuu namni kun garagalchoo kakachuu, jarreen waltajjiirra jiran abaareet ka'e. Akkamitti yoo jettan himni iji Maloolee na hin argiin jechuun- iji keessan haa jaamu jechuudha. Kanaaf haasawaa kana warri hubatanii beekan elaa hin isaan abaara jedhu, kaan immoo maal

taatanii kakatee ka'ee mitii dhiisaa jedhu. Kanaaf egaa haasawaan kun mallattoo itti hiikamu qabaa jechuudha. Kunis haalaafi akkaataa inni yeroo sana keessatti itti dubbateen murtaa'a malee hiika lemeenuu qaba.

Fakii 13: Suuraa Ob. Gaja'aa Dabalee, Caamsaa 28, 2016 Qorataan kaafame

4.10.2 Oolmaa Kee Akkan Deebisu Naa Haa Taasisu

Namicha tokkotu rakkatee waan fuudhu dhabe. As deemee achis deemee waa tokko argacuu hin dandeenye. Utuu inni karaarra taa'ee boo'uu namni tokko itti dhufee, “Maal taatee namana?” jedhee gaafate. Inni gaafatames, “Nan dhabe, nan rakkadhe na gargaaraa!” jedhee harka isaa itti hiixate. Namichi gaafate sun haala isaa kanatti gaddee waan inni rakkate sana hamma isaaf danda'amu gargaaree biraa deeme. Namni gargaarame kun nama isa gargaareen, “Oolmaakee akkan deebisu naa haa taasisu” jedhe. Namni gargaarsa kenne kun baay'ee aaree attamitti akkas naan jetta jedhee lolee jedhama. Namni kun maaliif lole isinitti fakkkata? Oolmaa kee akkan deebisu na haa taasisu jechuun akka namichi gargaarsa fudhate hiikkaatetti anis gaaf tokko akkasuman sigargaaraa jechuu ture. Namni gargaarsa kenne immoo amma ani rakkina keessaa isa baaseen akkamitti rakkina koo naaf hawwaa kan jedhuun mufate. Atis rakkadhuutii anis akkan si gargaaree oolmaa ati anaaf oolte nan sii deebisaa jechuutti hubate jechuudha. Kun egaa afaan mallattoodha. Mallattoo kanaan namni akkuma walii galuu danda'u ittiin waldhibuus danda'aa jechuudha.

4.10.3 Hojii Kee Siif haa Laatu (Hojii Kee Nyaadhu)

Walii galtee keessatti namoonni tokko tokko, “hojii kee siif haa laatu” jedhu. Himni kun yoo gadi fageenyaan xiinxalamu namni akkas jedhame sun nama jedhe sanaan waa yakkeera jechuudha. Kanaaf, hiika badii naratti uumte atis argadhuu jechuudha.

4.10.4 Ga’ii Argi

Yoo namni, ‘ga’ii argi’ waan nama abaare ykn nama eebbise fakkaata. Ga’ii argi jechuun hiika fakkoommii ta’e qaba. Kunis haala dubbii sanaarratti hundaa’a. Yoo mata dureen isaan irratti haaso’an waan gaarii ta’e gaarummaan kun siinis haa dhaqqabu jechuudha. Yoo garuu mata dureen isaan irratti haasawan waan wal isaan dhibsiisu ta’ee qaamni tokko rakkina kana isa rakkatetti waan qoosuu barbaadu ta’e rakkinni kun si haa dhaqqabuu jechuudha. Kanaaf, yaadonni akka kanaa, galumsaan hiika argatan malee calliseema akkuma dhaga’anitti kan hiikamuu miti.

4.11 Waantoota Itti Fufinsa Mallattoolee Kanaaf Gufuu Ta’an

Aadaan sirna jiruufi jireenya hawaasa tokko gama siyaasaan, dinagdeen, amantiinfi xinsammuun ibsuu keessatti dorgomaa hinqabu. Aadaan uummata Oromoo sirna Waaqeffachuu, jila garagaraa kan akka irreechaa, ayyaanota adda addaa kan akka masqalaa, jaarrii loonii, sirna da’umsaa, dhaqna qabaa yeroo kabaju mallattoolee gara garaa fayyadama. Kun immoo eenyummaa uummata kanaa ibsa. Haata’u malee, namoonni tokko tokko seexanatti, mukatti, bishaanitti amanuudha, tulluutti sagaduudha, meeshaalee kanneeniifi ilaalcha kanatti amanu jedhanii amantiifi aadaa adda baafachuu dadhaban ni mul’ata.

Itti fufinsa mallattoolee kanaaf rakkoo guddaa kan ta’e tokkoofi inni guddaan eenyummaa ofii wallaaluudha. Namni eenyummaa isaa beeku achii as dhuftee isaa beeka. Aadaasaa, seenaasaa, duudhaasaa, amantaasaa hinbeeku. Namni eenyummaa isaa beeku, haalota dhufanii darban keessatti eenyummaasaa, aadaasaa, seenaasaa, duudhaasaa hingatu. Aadaan ofii eenyummaa ofiiti. Inni lammataan dhiibbaan amantiin addaa addaa biyya ambaa irraa sababa garagaraan dhufan geessisaa jiran hagam ulfaata akka ta’e hubachuun barbaachisaadha. Inni sadaffaafi fokkisaa ta’e

tokko immoo ammayyummaadha. Yeroo ammaa kana ammayyummaadha akkaa jedhame haalliifi gosti uffannaa, haalli dubbii, haalli nyaataa, jiruufi jireenyi hundi haala nuun hin fakkaanneen fakkaachuuf yeroo fakkeessaa oolan argina. Garuu, al dhibba meeqa utuu yaalamaa oolamee nuti orma hintaanu, ormimmoo nuun hinta'u. Yaanni kun mammaaksa, *'nyaadhuu nyaadhuu gara fira keetti garagalii liqimsi'* jedhuun walfakkaata. Hammamuu aadaa ormaa keessa oolle kan keenya gatuu hin qabnu. Warri yaada dogoggoraan aadaa ofii tuffatee kan ormaa guddisuuf fiiganu, haati manaa yartuun, *"Ittoon kanshee utuu danfee dhangala'aa jiruu kan ormaa sochoofti"* akkuma jedhan kan keenya utuu badaa jiruu kan ormaatti hin rarraanu. Warri karaa kallattiis ta'e alkallattii aadaa kana dhiibdanii hallayyaatti ooftan tasa ofiis waliin utuu hallayyaa hin bu'iin aadaa keenya badaa jiru waliin haa deeffannu.

BOQONNAA SHAN: GUDUNFAA FI YABOO

5.1 Gudunfaa

Ummanni Oromoo akkuma saba kamiyyuu jiruufi jireenyasaa keessatti mallattoolee ittiin aadaasa, amantisaa, eenyummaasaafi raawwiiwwan raawwatu ittiin ibsatu qaba. Waantoota maalummaa ykn eenyummaa saba tokkoo ibsan keessaa immoo mallattooleen aadaa isaan tokkodha. Aadaan waan bal'aadha. Aadaa bal'aa kana keessaa muraasa isaanii qorannoo kanaan sakatta'uun qaaccessameera.

Qorannoon kun kaayyoo gooroo Xiinxala Hiika Mallattoolee Aadaa Aanaa Habaaboo Guduruu irratti kan xiyyeeffateedha. Kaayyoon guddaan kun immoo kaayyoolee gooroofi faayidaa mallattoolee aadaa yeroo gaa'elaa, yeroo kabaja ayyaanaa, yeroo milkii ilaallannaa, yeroo abjuu hiikkannaa, yeroo waaqeffannaa hawaasni aanaa kanaa fayyadamanii akkaata mallattooleen kun itti hiikamu adeemsifameera. Qorannoo kana keessatti mallattooleen aadaa dhimmoota hawaasummaa garagaraa keessatti akka isaan bu'aa qaban ilaalameera. Kana malees, mallattooleen gaa'ila sirna da'umsaa keessatti, uumamoota lafa kanarraa waliin hariiroo namni qabu, haasawaa guyyuu keessattifi hiikti mallattoolee kanneeniis ibsameera.

Mallattooleen aadaa haala garaagaraafi bakka garagaraatti muul'atu. Isaanis, sirna gaa'elaa keessatti, waktii ayyaanni adda addaa kabajamu, sirna waaqeffannaa keessatti, haasbarruu keessatti, hojiilee garagaraa keessattii mallattoolee hawaasni itti fayyadamaniiidha. Mallattooleen kunis kanneen qabataman mul'atan kanneena akka meeshaalee aadaa garagara kan akka uffata halluun faayyame, kallacha, bokkuu, alangaa, caaccuu, siinqeefi calleedha. Coqorsi, keelloon, ulumaayii, urgeessaa, tulluu, haroofi kkf mara hammata. Mallattooleen jechaan mul'atan haasbarruu keessatti akka sagalee bineensotaafi sibirrootaa, uumamoota biroo kan akka ibiddaa adda ba'aniiru.

Mallattoolee kana hawwaasni guyyaa ayyaana irreechaa, guyyaa ayyaana waggaa, sirna guddifachaa fudhachuu, sirna araaraa, sirna gaa'elaa, sirna tumaa, sirna eebbaafi abarsaarratti, lola qabbaneessuu ykn dhaabuu keessatti, sirna kadhaafi galateeffannaa keessatti, sirna dahumsaa keessatti, Waaqeffannaafi dhimmoota hawaasaan

walqabatan ittiin ibsachuuf gargaaramu. Mallattooleen kun yeroo itti fayyadaman haalaafi bakka sanaan waan walqabataniin dhiyaachuu isaaniiti. Kun immoo hiika isaan qabaataniif gumaacha guddaa qaba.

Jiloota aadaa kana keessatti mallattooleen dhiironni qabataniifi dubartootaan qabataman adda adda ta'uufi mallattooleen isaan waliin fayyadamanis akka jiran hubatameera. Dhiironni kallacha, bokkuufi alangaa, ciraa, eeboo, bodeefi kkf fayyadamu. Dubartoonni immoo caaccuu, calleefi siinqee, dibbee, dibduu, fayyadamu. Korniyaan lamaanuu margaafi keelloo, meeshaalee mana keessaa kan akka geebaa, birilleefi qubeelaa immo sirna gaa'elaa keessatti waliin fayyadamu.

Mallattoolee ummanni Oromoo akka ibsituu eenyummaa isaatti gargaaramu kana hordoftoonni amantaa biyya alaa akka mallattoo boodatti hafaafi kan seexanaa ta'etti ilaalu. Mallattoolee kana gargaaramuun cubbuudha jedhanii barsiisu. Bakka isaanii danda'ametti immoo caccabsuufi gubuun jira. Kun immoo duula eenyummaa Oromoo balleessuuf ka'e fakkaata malee amantii ofii cimsachuu hinfakkaatu. Akkuma warri amantaa biroo mallattoo mataa isaanii qaban uummanni Oromoos mallattoo mataasaa kan amantiisaa ittiin ibsatu qabaachuu beekamuu qaba.

Umamoonni akka bineensotaa, sibirrootaafi ilbiisotaa mallattoolee hawaasa waliin walitti isaan fidu qabaachuun isaaniifi mallattooleen jechaa, gochaanfi wantoota qabatamaan walqabataniis akka jiranis qorannoo kanaan bira ga'ameera. Akkasumas, Oromoon akkaataa muuxannoo jiruufi jireenya isaarratti hundaa'uun mallattoolee akka milkii ilaallchuu, abjuu hiikkachuu, hojiilee aadaa, raawwiiwwan garagaraafi haasbarruu keessatti mul'atan haala itti hiikkatan akka qabanis bira ga'ameera. Walumaagalatti, mallattooleen aadaa uummata Oromoo ibsuurratti faayidaan qaban hangana hinjedhamu. Mallattooleen kunniin eenyummaafi falaasama hawwaasa Oromoo aanaa Habaaboo Guduruu keessa jiraatan qofaa kan ibsuu miti.

5.2 Yaboo

Mallattooleen aadaa eenyummaafi falaasama Oromoo gadi fageenyaan akka ibsan beekamaadha. Mallattoolee eenyummaa sabaa ibsan kana immoo itti fayyadamuu,

qorachuun ifa baasuufi kunuunsuun dhalootaaf dabarsuun barbaachisaadha. Mallattoolee kana haala duriin itti fufsiisuuf;

1. Nammoonni mallattoolee kana harkaa qaban, itti fayyadaman kunuunsuun ol kaa'anii dhalootaaf dabarsuun gaarii ta'a.
2. Namoonni hiika mallattoolee kana beekan, mallattoolee kana gargaaramuu duukaa falaasama hawaasaa jiru osoo namoota hinbeekne barsiisuu qabu. Namoonni tokko tokko akka waan boodatti hafoo jedhamaniitti ilaalcha namootaa aadaa sana jibbanii- hiikaafi maalummaa mallattoolee kana hinbeekne duukaa bu'uun mallattoolee kanaaf hin dhimman. Kun immoo eenyummaa ofiifi beekumsa ofii tuffatanii gatanii eenyummaafi beekumsa nama biraa baruuf dhama'uudha. Ofii duubatti deebi'anii wallaalanii kan namaa baruuf yaaluun doofummaadha.
3. Mallattooleen kun waan uummata kana sirriitti ibsaniif kan durii caala xiyyeffannoon kunuunfamuu qabu. Mallattooleen kana kunuunsuuf waajjiraaleen aadaafi turizimii sadarkaa sadarkaan jiran gahee haa qabaataniyyuu malee uummanni Oromoo dammaqinaan kunuunfachuu qaba. Mala mallattooleen kunniin dhalootaa dhalootatti ittiin darbuu danda'an beektotaan mari'achuun qabatamaan godambaa keessatti akka kunuunfaman gochuudha.
4. Sabni kamuu mallattoo ittiin of ibsu akkuma qabu sabni Oromoos mallattoo mataa isaa falaasama dhuunfaafi xinsammuu hawaasaa, siyaas-dinagdee isaa ittiin gaggeeffatuufi hiika itti kennuu akka danda'u qabaachuu beekke itti fayyadamuun sabboonummaa isaa mirkaneessuu qaba.
5. Qorannoon akkasii gadi fageenyaan yoo gaggeeffame hawasa aanaa kanaafi hawaasa Oromoo qofa utuu hintaane addunyaaf bu'asaa ifa baasuun namoonni akka itti fayyadaman gochuun gaariidha. Kanaaf qaamni dhimmi illaalu nama dhuunfaa irraa kaasee hanga dhaabbilee gurguddoo akka yuunivarsiitiifi dhaabbileen miti mootummaa qorannoolee kanaafi kan biroo hojjetaman keessa deebi'uun ilaaluun hojiirra yoo oolchan rakkoo kanaaf furmaata ta'a.

Wabiilee

- Addunyaa Barkeessaa (2011). *Akkamtaa*: Far East Trading Plc. Finfinnee.
- Addisuu Temesgen (2012). *The Functional Analysis of Folktales in Eastern Wallagga Oromowith Reference to Limmu Gelila Wereda*, YAA. (Kan hin maxxanfamne.)
- Ahimad Dureessaafi Ahimad Nagawoo (1994). *Siiqqeefi Qanafaa*. W.M.I.D.R.V (RCWDA): Asallaa.
- Ayalew Duressa (2002). *Guddifachaa: Adoption Practice In Oromo Society With Particular Reference To The Borana Oromo*. YAA. (Qorannoo hinmaxxfanfamne.)
- Bartels, Lambert, (1983). *Oromo Religion: Myths and Rite of the Western Oromo Ethiopia*. Berlin Dietrich Reinner.
- Berger, Arthur Asa (1998). *Signs in contemporary culture: An introduction to Semiotics*. (2nd ed.)
- Biraanuu Dirribaa (2015), 'Qaaccessa Hiika Mallattoolee Ayyaana Irreechaa Dirree Calalaqii Godina Shawaa Lixaa Aanaa Midaa Qanyii': Waraqaa Qorannoo (MA) YAA. (Qorannoo hin maxxanfamne)
- Bronwen Martin and Felizitas Ringham (2000) *Dictionary of Semiotics*. Printed and bound in Great Britain by Biddies Ltd., Guildford and King's Lynn
- Caalaa Diroo (2014). 'Xiinxala Fakkoommii Meeshaalee Ayyaanaa Warra Oofaa Aanaa Meettaa Roobii. YAA, kan hin maxxanfamne.
- Caalaa Soorii (2013). *Irreecha Hora Harsadii*. Oromiyaa: Duukam. Elleni PLC.
- Cultural Anthropology, Vol. 22, Numbers 1, 2007*. Regents of the University of California.
- Dastaa Dassaalany (2013). *Bu'uura Qorannoo*. Finfinnee: Far East Trading Plc.(Maxxansa 2ffaa)

- Delesa Guddisaa. “*The role of Gada Centers in Conflict Resolution Among the Kutaye Oromo of Western Shoa: A Special Reference to Booku Cittu*”. AAU: School of Graduate Studies, 2008.
- Dirribii Damusee. (2012). *Ilaalcha Oromoo: Barroo Aadaa, Seenaafi Amantaa Oromoo*. Mana Maxxansaa Finfinnee.
- Eco, Umberto. (1976). *A Theory of Semiotics*. Bloomington: Indiana University Press.
- Eibl-Eibesfeldt (1979). *Ritual and Ritualization from a Biological Perspective*. Cambridge: Cambridge UP.
- Erikson, Erik H (1966). *Ontogeny of Ritualization in Man*. New York: International Universities Press.
- Finnegan (1970). *Oral Literature in Africa*. Nairobi: Oxford University Press,
- Gada Melbaa. (1988). *Oromia: An Introduction*. Kartoum: NP.
- Gemechu Megersa. (1999) . *The Oromo World view*. Naziret.
- Goldman, Robert, & Papson, Stephen. (1996). *Sign wars: The cluttered landscapes of advertising*. New York: Guilford.
- Imaanaa Bayyanaa. (2007). *Qaaccessa Qabiyyee Faaruu Amantii Duudhaa Oromoo: Shawaarratti xiyyeeffate. Qorannoo Digirii Lammaffaa YAA kan hinMaxxanfamin*.
- Iteenesh Asaffaa (2015). *Xiinxala Faayidaa Firiwwan Fookloorii Sirna Fuudhaafi Heerumaa Oromoo Godina Baalee*. YAA, kan hin maxxanfamine.
- Jiinanus Galataa (2010). *Meeshaalee Ulfoo Amantii Oromoo*. Qorannoo Digirii Jalqabaa kan hin Maxxanfamin. YAA.
- Johansen, Jorgen D. (2002). *Signs in Use. An Introduction to Semiotics*. London: Routledge.
- Josef Walmanbeg (2004). *Classics of Semiotics*. New York: Free Press.

Jornal Of Consumer Research Volume 13 Number Seeptember (2011).

Journal Of Oromo Studies Volume 12, Numbers 1 & 2, July 2005. University of Michigan- Flint, USA

Marcel Danesi (2004). *Messages, Signs, and Meanings: A Basic Textbook in Semiotics & Communication Theory*, 3rded. Canadian Scholars' Press Inc. Toronto, Ontario

Meskerem Assegued. (1999). *Erecha*. Addis Ababa University Press.

Morris, Charles W. (1999). *Foundations of the Theory of Signs*. Chicago: The University of Chicago Press

Muhaammad Jamaal (2015). *Qaaccessa Raawwii Sirna Hooda Oromoo Arsii*. Waraqaa Qorannoo Digirii Lammaffaa Guuttachuuf YAA. (Qorannoo hinmaxxanfamne.)

Posner, Roland (1993). *Signs, Search, and Communication. Semiotic Aspects*

Sebeok Mieke (1976). *See Signs: The Use of Semiotics for the Understanding of Visual Art*. Cambridge: Cambridge University Press.

Sebeok, Thomas A. (1976). *Contributions to The Doctrine of Signs*. Bloomington, IN: Indiana University Press.

Tylor& Fransis.(1971). *Some Trends and Problems in Studies of the Folk-Tale*. Printed Hall.

Yene'e'alem Araddoo. (2001). *Wiirtuu Jildii -9 Borruulee Waaltina Afaan Oromoo*. Biiroo Aadaa fi Turizimii Oromiyaa.

Zeleman Umberto (1977). *A Theory of Semiotic*. Bloomington: Indiana University Press.

http://en.wikipedia.org/wiki/Oromo_people

http://www.oromiatourism.gov.et/o.../oromia_relig_irrecha.html

<http://www.aber.ac.uk/media/Documents/S4B/>

Miiltoo A

YUUNIVARSIITII ADDIS ABABAA KOOLLEEJII NAMOOMAA, QORANNOO AFAANOOTAA, JOORNAALIIZIIMII FI QUNNAMTIITTI MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUU FI FOOKLOORII

Afgaaffii Dhiiraafi Dubarootaa Dhuunfaaf Dhiyaate

Koorniyaa_____ Umrii___ Ganda_____ Sad. Barumsaa_____ Hojii_____

1. Wantoonni akka naannoo kanaatti akka aadaatti fudhataman maal? Maaliif aadaa jedhaman?
2. Yeroo ayyaana waggaa ayyaaneffattan akka mallattoolee ayyaanicha ibsaniitti wantonni isin qabattan bakka ayyaanichaatti argamtan maal fa'i?
3. Mallattoolee kanneen yeroo ayyaanaan ala nigargaaramtu? Yoo nigargaaramtu ta'e yoom yoom? Yoo hingargaaramtan ta'e maaliif?
4. Mallattoolee kanneen eessaa argattu? Faayidaan mallattooleen kun qaban maali?
5. Yoo mallattooleen qabatanii bakkichatti hin argamne rakkoo maalii qaba?
6. Mallattoolee jila adda addaarratti gargaaramtan kana hiika isaan qaban tokko tokkoon himuu dandessuu? Kan beektan natti himaamee?
7. Mallattooleen isin sirnoota kanneen irratti fayyadamtan koorniyaafi umriin garaagarummaa qabu? Yoo qabaate addaddummaan jiru maali?
8. Mallattooleen iddoo cidhaatti, kabaja ayyaanota gara garaatti fayyadamtan addaddummaa qabuu? Mee addaddummaa isaanii natty himaamee?
9. Mallattooleen kun akkuma duriitti itti fayyadamaa jirtu moo garaagarummaan jira? Yoo jiraate maali?
10. Dhimmoonni akka mallattooleen kun haala duriin akka itti fufinsaan itti hinfayyadamne isin taasisan jiru?
11. Mallattooleen milkii gaariifi badaa agarsiisan kam fa'i?
12. Mallattooleen uumamaan walqabatan jiruu? Faayidaan isaanii maal maal?

Miiltoo B
YUUNIVARSIIHII ADDIS ABABAA
KOOLLEEJII NAMOOMAA, QORANNOO AFAANOOTAA,
JOORNAALIIZIIMII FI QUNNAMTIITTI
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUU FI FOOKLOORII

Afgaaffii Maree Garee Dhiirotaaf Dhiyaatan

Umrii__ Ganda_____ Sad. Barumsaa__ Hojii_____

1. Mallattooleen aadaa ibsan maal fa'i?
2. Dubartoonni mallattoolee aadaa eessa eessatti fayyadamu?
3. Mallattooleen dubartoonni qofaatti fayyadaman maal fa'i?
4. Mallattooleen uumamaan walqabatani hawaasni fayyadaman maal maali?
5. Mallattooleen yeroo hojii itti fayyadamtan maalfa'i? Hiikti isaanii hoo?
6. Mallattooleen uumamaan yeroo agarsiisan jiru? Haa eeraman.
7. Mallattooleen yeroo ayyaanaa fayyadamtan maal fa'i?
8. Mallattooleen yeroo gaa'elaa fayyadamtan maal fa'i?
9. Mallattooleen yeroo dahumsaa fayyadamtan hiika maalii qabu?
10. Mallattooleen meeshaalee mana keessaan walqabatan hiika akkamii qabu?

Bakka_____

Sa'aatii_____

Guyyaa_____

Miiltoo C

YUUNIVARSIITII ADDIS ABABAA KOOLLEEJII NAMOOMAA, QORANNOO AFAANOOTAA, JOORNAALIIZIIMII FI QUNNAMTIITTI MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUU FI FOOKLOORII

Afgaaffii Maree Garee Xiyyeeffannoo Dubartootaa Dhiyaatan

Umrii__ Ganda_____ Sad. Barumsaa__ Hojii_____

1. Mallattooleen aadaa ibsan maal fa'i?
2. Dhiironni mallattoolee aadaa eessa eessatti fayyadamu?
3. Mallattooleen dhiironni qofaatti fayyadaman maal fa'i?
4. Mallattooleen uumamaan walqabatanii hawaasni fayyadaman maal maali?
5. Mallattooleen yeroo hojii itti fayyadamtan maalfa'i? Hiikti isaanii hoo?
6. Mallattooleen uumamaan yeroo agarsiisan jiru? Haa eeraman.
7. Mallattooleen yeroo ayyaanaa fayyadamtan maal fa'i?
8. Mallattooleen yeroo gaa'elaa fayyadamtan maal fa'i?
9. Mallattooleen yeroo jila ajjeesaa kabajjan fayyadamtan hiika maalii qabu?
10. Mallattooleen meeshaalee qonnaan walqabatan hiika akkamii qabu?

Bakka_____

Sa'aatii_____

Guyyaa_____

Miiltoo D

Gabatee 2: Odeeffannoo Dhiirotaa Waliigalaa

Ibsa: Qo. - Qonnaa

Du. - Dubartii

Dhi.- Dhiira

R/T/T – Reef Tokko Taanee

L – Lalistuu/ Looyyaa

I – Illaammuu

G – Guddanee

S - Sirbaa

B – Biqiltuu

B/B – Biiftuun Baatee

Lakk	Maqaa	Koorniyaa	Umrui	Amantii	Gahee hjii
1	Abbagirsha Imbaaboo	Dhi	54	Waaqeffataa	Qo.Bulaa
2	Amanuu Deesisaa	Dhi	58	Waaqeffataa	Qo.Bulaa
3	Bal’aa Waaqjiraa	Dhi	60	Waaqeffataa	Qo. Bulaa
4	Mokonnin Gaja’aa	Dhi	72	Waaqeffataa	Qo. Bulaa
5	Gaaromaa Jaawwii	Dhi	52	Waaqeffataa	Hojjetaa
6	Biraanuu Oliiqaa	Dhi	31	Waaqeffataa	Hojjetaa
7	Taakkalaa Camadaa	Dhi	54	Waaqeffataa	Hojjetaa
8	Mirreessaa Jootee	Dhi	51	Ortodoksii	Hojjetaa
9	GammachuuDhugaasa	Dhi	48	Pirotetaantii	Hojjetaa
10	Dabaloo Alamaayyoo	Dhi	52	Pirotetaantii	Daldalaa
11	Geetuu Gaja’aa	Dhi	60	Waaqeffataa	Daldalaa
12	Abdiisaa Guddisaa	Dhi	63	Pirotetaantii	Barsiisaa
13	Amsaaluu Dalasaa	Dhi	67	Pirotetaantii	Daldalaa
14	DamillsaashGaaddisaa	Dhi	47	Waaqeffataa	Barsiisaa
15	Galaa Jofoo	Dhi	78	Pirotetaantii	Qo. Bulaa
16	Garramuu Jirtoo	Dhi	69	Pirotetaantii	Qo. Bulaa
17	Dassaalee Bayyanaa	Dhi	43	Pirotetaantii	Qo. Bulaa
18	Bayyanaa Mararaa	Dhi	48	Pirotetaantii	Qo. Bulaa
19	Rattaa Galaa	Dhi	46	Pirotetaantii	Hojjetaa
20	Taakkalaa Abdiisaa	Dhi	70	Pirotetaantii	Qo.Bulaa
21	Dirribsaa Toleeraa	Dhi	80	Waaqeffataa	Qo. Bulaa
22	Dhugumaa Sambataa	Dhi	85	Waaqeffataa	Qo. Bulaa
23	Abdiisaa Oljirraa	Dhi	60	Pirotetaantii	Barsiisaa

Gabatee 3: Odeeffennitoota Dhiiraa Maree Garee Irratti Hirmaatan

Lak.	Maqaa	Korniyaa	Umrii	Amantii	G/ Hojii	Ganda
1	Abbagirshaa Imbaaboo	Dhi	54	Waaqeffataa	Qonnaan Bulaa	B/ Imbaaboo
2	Amanuu Deesisaa	Dhi	58	Waaqeffataa	Qonnaan Bulaa	B/B/ Waatiyyoo
3	Bal'aa Waaqjiraa	Dhi	60	Waaqeffataa	Qonnaan Bulaa	R/ T/ T/ Hamilee
4	Mokonnin Gaja'aa	Dhi	72	Waaqeffataa	Qonnaan Bulaa	L/ Looyyaa
5	Gaaromaa Jaawwii	Dhi	52	Waaqeffataa	Hojjetaa	Daduu 01
6	Dabaloo Alamaayyoo	Dhi	52	Pirotestaantii	Daldalaa	Daduu 01
7	Geetuu Gaja'aa	Dhi	60	Waaqeffataa	Daldalaa	I/Maloolee
8	Abdiisaa Guddisaa	Dhi	63	Pirotestaantii	Barsiisaa	B/B/ Waatiyyoo
9	Amsaaluu Dalasaa	Dhi	67	Pirotestaantii	Daldalaa	G/ Daduu
10	Dhugumaa Sambataa	Dhi	85	Waaqeffataa	Qonnaan Bulaa	S/ Looyyaa
11	Abdiisaa Oljirraa	Dhi	60	Pirotestaantii	Barsiisaa	Qanaatee 01
12	Dirribsaa Toleeraa	Dhi	80	Waaqeffataa	Qonnaan Bulaa	I/ Maloolee
13	Taakkalaa Abdiisaa	Dhi	70	Pirotestaantii	Qonnaan Bulaa	I/ Maloolee

Gabatee 4: Odeeffennitootaa Dhiiraa Afgaaffii Dhuunfaa Irratti Hirmaatan

Lak.	Maqaa	Korniyaa	Umrii	Amantii	G/Hojii	Ganda
1	Rattaa Galaa	Dhi	46	Pirotestaantii	Hojjetaa	L/ Maloolee
2	GammachuuDhugaasaa	Dhi	48	Pirotestaantii	Hojjetaa	Daduu01
3	Garramuu Jirtoo	Dhi	69	Pirotestaantii	Qonnaan Bulaa	I/maloolee
4	Dassaalee Bayyanaa	Dhi	43	Pirotestaantii	Qonnaan Bulaa	Qanaatee 01
5	Bayyanaa Mararaa	Dhi	48	Pirotestaantii	Qonnaan Bulaa	I/ Maloolee
6	Biraanuu Oliiqaa	Dhi	31	Waaqeffataa	Hojjetaa	B/ Imbaaboo
7	Taakkalaa Camadaa	Dhi	54	Waaqeffataa	Hojjetaa	K/ Maloolee
8	Mirreessaa Jootee	Dhi	51	Ortodoksii	Hojjetaa	B/ Imbaaboo
9	DamillsaashGaaddisaa	Dhi	47	Waaqeffataa	Barsiisaa	S/ Looyyaa
10	Galaa Jofoo	Dhi	78	Pirotestaantii	Qonnaa Bulaa	I/ Maloolee

Gabatee 5: Odeeffannoo Dubartootaa Waliigalaa

Lak.	Maqaa	Korniyaa	Umrii	Amantii	G/ Hojii
1	Wadaajee Camadaa	Dha	71	Pirotestaantii	QonnaanBultuu
2	HinkoosheeAbbaltii	Dha	45	Waaqeffattuu	QonnaanBultuu
3	Xaayituu Gaja'aa	Dha	78	Waaqeffattuu	Qonnaa Bultuu
4	Tsaayee Camadaa	Dha	57	Pirotestaantii	Barsiistuu
5	Koonnisee Oliiqaa	Dha	61	Pirotestaantii	Barsiistuu
6	Dombee Taakkalaa	Dha	54	Pirotestaantii	Hojjettuu
7	Boontuu Baanee	Dha	48	Pirotestaantii	Hojjettuu
8	Yashii Fantaa	Dha	65	Pirotestaantii	Hojjettuu
9	NaccituuMaammoo	Dha	33	Pirotestaantii	QonnaanBultuu
10	Nagaree Giddumaa	Dha	71	Waaqeffattuu	QonnaanBultuu

Gabatee 6: Odeefkennitoota Dubartoota Maree Garee Hirmaatan

Lak.	Maqaa	Korni yaa	Um rii	Amantaa	G/ Hojii	Ganda
1	Nagaree Giddumaa	Dha	71	Waaqeffattuu	Qonnaan Bultuu	I / Maloolee
2	Xaayituu Gaja'aa	Dha	78	Waaqeffattuu	Qonnaa Bultuu	I/ Maloolee
3	Hinkooshee Abbaltii	Dha	45	Waaqeffattuu	Qonnaan Bultuu	L/ Maloolee
4	Naccituu Maammoo	Dha	33	Pirotestaantii	Qonnaan Bultuu	S/ Looyyaa
5	Yashii Fantaa	Dha	65	Pirotestaantii	Hojjettuu	Daduu 01

Odeefkennitoota Dubartoota Afgaaffii Dhuunfaa Hirmaatan

Lak.	Maqaa	Korniy aa	Umr ii	Amantaa	G/Hojii	Ganda
1	Tsaayee Camadaa	Dha	57	Pirotestaantii	Barsiistuu	Daduu01
2	Koonnisee Oliiqaa	Dha	61	Pirotestaantii	Barsiistuu	Daduu01
3	Dombee Taakkalaa	Dha	54	Pirotestaantii	Hojjettuu	R/ T/ T/ Hamilee
4	Boontuu Baanee	Dha	48	Pirotestaantii	Hojjettuu	Daduu01
5	Wadaajee Camadaa	Dha	71	Pirotestaantii	QonnaanBultuu	Qanate01

Miiltoo-E

Mallattoolee fi Hiika Isaanii Odeeff kennitoota Dhiirota irraa Funaanaman

Lakk.	Mallattoolee aadaa funaanaman	Hiika mallattoolee aadaa
1	Lukkuu kormaa galgala iyyu	baratujijjiirama; mootiitu aangoorraa bu'a
	Lukkuun kormaa ganama iyyu	bari'uu lafaa labsa
2	Waca simbiraa barii	bari'uu lafaa labsu
3	Sagalee hurunguu dhaga'uu	warra dhiyoof aagaa, halaalaa du'a ta'a
4	Simbirroo masqalaa arguu	birraan bari'uu mul'isa
5	Sagalee Alakkuukkuu	dhugaatii akka farsoo, bookaa dhuguu
6	Simbirdaaleen waccite	Mukicharra bofa/bineensatu jira jedhama
7	Rirmi lafa keessaa yoo yaa'u	roobni dhufuu ykn arfaasaan dhiyaachuu
8	Birbirree lafa keessaa yaatu	bariituu bokkaa qacacaatu rooba
9	Billaacha gurmuun yaa'u	Waraanni ka'uu
10	Bookeen yoo afaan nama lixxe	dhugaatii akka farsoo, bookaa dhuguu
11	Waraabessi guyyaa yuuse	barri sun namaafi horiif hammaataa ta'uu
12	Horii maratee yoo duute	farra maatii fudhatti jedhama
13	Horii gurgurate rifeensa eegee irraa buqqisanii dallaatti gatu	sanyiin horii sanaa akka hormaata irratti akka hingufanneef
14	Sangaan shaashii marate-	qonna fixuu isaa mul'isa
15	Horii foolattu ija guutanii hinlaalan	maaram (ate loon) nirifatti waan ta'eef
16	Habaaboon daraaruu-	birraan bari'uu, midhaan bilchina ga'uu
17	Bilicceen lalisuun	arfaasaan dhufuu himu
18	Tuufoon baala deeffachuu	lafti galgalaa'uu
10	Sochii suufii	Sa'aatii ganama, guyyaafi galgalaa'uu
20	Eebichi daraaruu	Ji'i muddee ga'uu
21	Harbuun bilchaachh	Bonni ga'uu
22	Abbaan manaa yeroo soorata nyaatu dura haadha manaa isaa gursha	jaalala isheef qabu agarsiisuuf,
23	Dargaggeessi siiksaa deemu	fuudha kajeeluu isaa himata
24	Goofaree filachuu	umrii dargaggummaa keessa jiraachuu
25	Daa'ima dhiiraa guduruu hambifatu	umrii ijoollummaa hinfixnee
26	Dhiirri goofaree filee dhadhaa dibatee lootii gurratti godhatu	Ajjeesaa/goota ta'uu mul'isa
27	Siiqsuu(siiquu)	dargaggeessi yeroo fuudha kajeelu
28	Meeshaa qonnaa gindoofi harqota balbala dura kaa'uu(gindoo cufa)	qottuun qonna fixuu agarsiisa
29	Midhaan biqila tole keessa bakkanniisa quncisanii dhaabu	ijarraa hafi,dhortuun si hindanda'iin
30	Harataa kosii mana keessaa ittiin haran irra yoo taa'an	firatu /gosatu dhuma
31	Mooyyee/sanduuqa irra taa'uu	Kabaja dhabuu
32	Meedhicha hidhachuu	firatti dabalammuu /araaramuu
33	Qubeelaa kaawwachuu	Kaadhimamuu/ kaadhimmachuu

Miiltoo F
Mallattoolee fi Hiika Isaanii Odeefkennitoota Dhiirota irraa Funaanaman

Lakk.	Mallattoolee aadaa funaanaman	Hiika mallattoolee aadaa odeefkennitoota irraa Funaanamee
1	Dubartii haaduufi duqqusii barbaree abbaa manaa isheef dhiyeessitu	Yoo foon mana jiraate ni nyaanna; hinjiru ta'e immoo foonin dharra'uu
2	Onnee lukkuu yeroo qalamtu dhirsaa fi niitiitu addaan kutata-	jaalalli waliif qaban qixxee ta'uu agarsiisa
3	Dubartiin dhangaa yeroo namaa laattu ofii irraa unachuun kenniti	qulqullina qabaachuufi amanamtuu ta'uu ishee mirkaneessuuf
4	Haati manaa dhuma nyaataa irratti abbaa manaa isheef harkatti fuuti-	Jaalala isaaf qabdu agarsiisuuf
5	Da'imni dubaraa qarree hinduuchanne	Hinheerumne
6	Dubarii qarree ishee yoo duuchatte	Heerumteetti
7	Ulee karaarra kaasuu	hintala gaarii guddisa tolteetti
8	Handhuura daa'ima dhiiraa siree jala awwaalu	dhiirri manatti hafee qe'ee abbaa dhaaluu isaa agarsiisa
9	Handhuura daa'ima dubaraa alatti awwaalu	dubbariqe'ee abbaatii baatee alagaatti heerumuu ishii agarsiisa
10	Arrabni ibiddaa (laboobaan) ibiddaa yoo sagalee dhageessise	keessumaatu dhufa
11	Rifeensa areedaa guddifachuu/ Rifeensa mataa haaddachuu	gadda mul'isa
12	Kuula wayyaa dubartoonni garagalchanii uffachuu	gadda ta'uu/ namni du'e jira

Miiltoo G

Fakii1- Kaartaa Aanaa Habaaboo Guduruu (WAT Aanaa Ebla14, 2016 Qorataan kaafame.)

Miiltoo H

Fakkii2: Suuraa kallacha: (Biraanuu (2015:45) irraa kan fudhatame)

Miiltoo -I

Fakkii 3: Alangaa yeroo araaraa qabatan Muhaammad (2015:21) irraa fudhatame

Miiltoo -J

Fakkii4: Suuraa caaccuu fi siiqqee Biraanuu (2015:55) irraa qorataadhaan kan fudhatame.

Miiltoo K

Fakkii5: Qubeelaa kaayyannaa Mushurrootaa Aadde Meseretfi Abbabaa Daanyee Bitootessa 3, 2016 Qorataadhaan kaafame

Miiltoo L

Fakkii6: Suuraa Ayyaaneffattoota Irreecha Harsadee (Onkoloolessa 04, 2015, gargaaraa qorataatiin kaafame.)

Miiltoo M

Fakkii7: Suuraa meeshaalee Aadaa Ajjeesaa (WAT Ebla 14, 2016) Aanaa irraa Qorataan kaafame

Miiltoo N

Fakii 9: Suuraa Gaachanaafi bakaraa Ajjeesaa (2015 Barruulee Kaawoo Gadaa)

Miiltoo O

Fakkii 9: Suuraa Cumboo Ayyaana Masqalaa Fulbaana 26, 2016 Qorataan kaafame.

Miiltoo P

Fakkii 10: Kabaja Irreecha Harsadee bara 2015(Toora Internaatii www.erecha.com irraa kan fudhatame)

Miiltoo Q

Fakkii 11: Coqorsa qabatani yeroo waaqeffatan (Sirna Gadaa Odaa Bulluq, Fulbaana 2015)

Miiltoo R

Fakkii 12: Suuraa aadde Nagaree Giddumaa Bitootessa 25, 2016 (Qorataan Kaafame)

Miiltoo S

Fakii 13: Suuraa Ob. Gaja'aa Dabalee, Caamsaa28, 2016 Qorataan kaafame

Miiltoo T

Fakii: Hirmaattota Sirna Gadaa Odaa Bulluq (Fulbaana,2015 qorataan kaafame)

Miiltoo U

Fakii: Hirmaattota Sirna Gadaa Odaa Bulluq fardeeniin dabaalame (Fulbaana, 2015)

(Gargaaraa Qorataan Kaafame)

Waraqaa Mirkaneeffannaa

Ani qorataan maqaafi mallattoon koo armaan gaditti eerame, waraqaan qorannoo kun hojii dhuunfaa koo kanaan dura yuunvarsitii kamiyyuu keessatti qorannoo eebbaatiif hin dhiyaanne ta'usaafi wabiileee qorannoo kanaaf dubbisee irraa fayyadame hunda haala seera qabeessaan wabii keessa kaa'uu koo nan mirkaneessa.

Maqaa: _____

Mallattoo _____

Guyyaa _____